

XIINXAALA SIRNA MOGGAASA MAQAA OROMOO GUJII

SHIFARRAAW KABBABAA DAADHIITIIN

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GAMISAAN GUUTTACHUUN MUUMMEE AFAAN
OROMOO, OGBARRUUFU FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**KOLLEEJII NAMOOMAA, QO’ANNOO AFAANII,
JOORNAALIZIMIIFI QUNNAMTII
MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OGBARRUUFU FOOKLOORII
YUUNIVARSIITII FINFINNEE**

**HAGAYYA, 2016
FINFINNEE.**

“

YUUNIVARSIITII FINFINNEE
DHAABBATA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA

Waraqaa Qorannoo Ulaagaa Digirii Lammaffaa (MA) Afaan Oromoofi Ogbaruun Guuttachuuf Shifarraaw Kabbabaa Mata Duree Xiixxaala Sirna Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii Keessatti Raawwatame Waliin Hidhata Qabaachuun Qophaa’e Sadarkaa Ulaagaa Yuunivarsiitiin Kaa’e Guutee Jira.

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ Mallattoo _____ Guyyaa _____

Qoraa Keessaa_____ Mallattoo _____ Guyyaa_____

Gorsaa_____ Mallattoo_____ Guyyaa _____

Dura Taa’aa Muummee Yookiin Walitti Qabaa Dgirii Lammaffaa

Ibsa

A. Ani qorataan Maqaafi Mallattoon Armaan Gaditti Eerame Qorannoon Kun Hojii Koo Ta'uu Isaafi Kanaan Duras Yuunivarsiitii Kamiyyuu Keessatti Qorannoo Eebbaaf Hindhiyaatiin Ta'uu Isaa, Akkasumas Wabiileen Qorannoo Kanaaf Dubbisee Haala Seera Qabeessa Ta'een Fudhadhee, Wabii Keessatti Kaa'uu Koo Nan Mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____

Gabaabsa/Abstract/

Kaayyoon qorannoo kanaa inni guddaan Sirna Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii Xiinxalaudha. Akkuma kanaan maqaalee hedduun walitti qabamuun xiinxalamani jiru. Maqaaleen kunniin ammo kan dhalootaa qofa osoo hintaane hawaasicha keessatti adeemsa sirna gadaa keessattis maqaalee bahan kan hammatuudha.

Maddi odeeffannoo qorannoo kanaa qooda fudhattoota aadichaa kan ta'an Abbootii Gadaa, maanguddootaafi qaamota moggaasa maqaa irratti hubannoo qabaniidha. Qaamota madda odeeffannoo ta'an kanniin irraa odeeffannoo funaanuuf ammo malleen akka af-gaaffiifi daawwannaan dirree hojii irra oolani jiru.

Ragaalee argaman qaaccessuuf mala akkamtaatti dhimma kan bahe yoo ta'u, xiinxala moggaasa maqaa gaggeeffameen maqaaleen moggaafaman baay'een isaanii kan aadaa, afaaniifi haala jireenya hawaasichaa giddu-galeessa godhatanii bahan ta'uun bira gahamee jira. Kun akkuma jirutti ta'ee garuu, maqaaleen kanaan dura bahanii jiraniifi ammas bahaa jiran sababa amantaatiin jijjiiramaa kan jiran ta'uunis hubatamee jira. Kun ammo baay'inaan kan mul'atu dargaggoota birattiidha. Kana waan ta'eef amantaafi aadaan gargar waan ta'eef namoonni maqaa ofii jijjiiranis ta'ee hawaasni daa'imman isaatiif maqaa moggaasu ergaafi dhaamsa maqaan sun akka dabarsu barbaadame sanas waaliin jijjiiraa kan jiru waan ta'eef kana beekanii osoo irraa of qusatanii duudhaa isaanii eeganii jiraatanii gaarii ta'a yaboon jedhu lafa kaa'amee jira. Dabalataanis qaamni dhimmi ilaaluufi aadaa irratti hojjatu kan akka Waajjira Aadaafi Turiizimiii Godinichaa hubannoo hawaasichaaf kennuun hawaasichi duudhaa isaa qabatee akka turu osoo godhanii bayeessa ta'a yaanni jedhu lafa kaa'amee jira.

Galata/Acknowledgment/

Duraan dursee hojii koo fiixaan akkan baasu fayyaafi jabina naa kennuudhaan kan na gargaare Waaqayyoof galanni haa gahu.

Itti aansee gorsa naa laachaa kallattiin itti deemuu qabu kan na agarsiisaniifi gorsaa koo ta'uun kan na deeggaran Dr. Mulugeetaa Nagaasaa baay'een galateeffadha.

Dabalataanis milkaa'ina qorannoo kanaatiif hanga dhumaattii yaadanis ta'ee humnaan na deeggaraa, na jajjabeessaa humna horadhee akkan hojjadhu kan na taasiste haadha manaa tiyya Aaddee Tsahaay Baatuuyiif galanni kiyya guddaadha.

Qorannoo kana yeroon adeemsisu odeeffannoo guutuu naa laachuun kan hirmaatan abbootii gadaa, maanguddootaafi ogeeyyii adda addaatiif galanni kiyya guddaadha. Keessaayyuu ogeessa Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Adoolaa Reeddee kan ta'e Obbo Hayilee Boruu yeroo keessan osoo hinqusatin waan na gargaartaniif baay'een isin galateeffadha.

Jibsoo

Jechoota

Aannan Mi'ii

Addee

Addibaana

Ardaa

Bacaa

Billaa Hidhaa

Bixaala

Cossuu/ Cophsuu/

Dabballee

Dadama

Dhaggachuu

Dhara

Duudhuu

Elellan

Faroo

Farra

Finna

Hiikkaa

Aannan hoo'aa, kan hinititin

Bakka, iddoo

Sirna fuudhaafi heerumaa kan intalli mucaa

jaalattee itti dhaqxu

Bakka abbootiin gadaa jila itti jilifatan

Hedduu, baay'ee

Cuubee

Luugama

Buusuu, naquu /dhangala'oodhaaf/

Meeshaa aadaa gogaa looniifi elellanii irraa
tofnamee ilmaan gulantaa Gadaa Dabballee irra
jiran mataatti Kaawwatan.

Uumama

Korma fudhachuu/ rima'uuf/

Kijiba, soba, hollaa

Harkisuu/teepha,wadaroofti kan kana fakkaataniif

Caaccuu

Milkii

Waan badaa

Daa'ima xiqqoo

Haagana	Lubbu qabeeyyii lafa irra jiran
Habbaarrachuu	Hammachuu, ol fudhachuu/ daa'immaniif/
Hariirrata	Kadhannaa, eebbifannaa/daadimannaa
Hawwadii	Sirna fuudhaafi heerumaa kan mucaan intala amansiisee fuudhu
Itita	Nagaya, fayyaa
Jila	Ayyana
Le'uu	Jiraachuu
Maandhaa	Quxisuu
Mara	Hunda
Mise	Lalise
Obbaasuu	Xumuruu
Qachaa	Iddoo Ardaa Jilaatti mana keessa bulanii jilifatan kan yeroo muraasaaf turu
Qooxoo saaquu	Adeemsa mataa haaduun dura mallatoo itti Baasuu /ijoollee abbaa Gadaa umriin xiqqoo ta'aniif/
Seesuu	Tolchuu, bareechuu
Sikkuu	Suuquu
Urmajjii	Tibba/waqtii
Waraana	Eboo
Yenna	Yeroo

Gabaajjeewwaniifi Kontooffachiisaa

B.W.A.T.G. G.	Barruu Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii
CSA	Central Statistics Agency
Fkn	Fakkeenya
kkf	kan kana fakkaatu
W.A.T.A.A.R	Waajjira Aadaafi Turiizimii Aanaa Adoolaa Reeddee
W/Barnootaa	Waajjira Barnootaa

Baafata

Gabaabsa/Abstract/	i
Galata/Acknowledgment/	ii
Jibsoo	iii
Gabaajjeewwaniifi Kontooffachiisaa.....	v
Baafata	vi
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1. Seen Duuba Qorannichaa	1
1.2. Ibsa Gabaabaa Naannoo Qorannoofi Haala Jireenya Uummataa	2
1.2.1. Naannoo Qorannoo	2
1.2.2. Haala Jireenya Uummataa	6
1.2.2.1. Sirna Bulchiinsa Gadaa	6
1.2.2.2. Sirna Fuudhaafi Heerumaa	8
1.2.2.3. Lakkoofsa Ji’a Oromoo Gujii.....	9
1.2.2.4. Sadarkaalee Sochii Ji’aa	10
1.2.2.5. Maqaa Guyyoota Ji’aafi Ayyaanotaa	10
1.3. Ka’umsa Qorannichaa	14
1.4. Kaayyoo Qorannichaa	14
1.4.1. Kaayyoo Gooroo	14
1.4.2. Kaayyoo Gooree.....	15
1.5. Faayidaa Qorannichaa	15
1.6. Daangaa Qorannichaa	15
1.7. Hanqina Qorannichaa	16
1.8. Qindoomina Qorannichaa	16
BOQONNAA LAMA: SAKATTA’A BARRUU	17
2.1. Yaaxxina Moggaasa Maqaa	17
2.1.1. Maalummaa Moggaasaa.....	17
2.1.2. Qaamota Moggaasa Maqaa Gaggeessan.....	18

2.1.3. Ulaagaa moggaasa maqaa	19
2.1.4. Adeemsa Moggaasa Maqaa	20
2.1.4.1. Sirna(Ceremony).....	20
2.1.4.1.1. Sirna Kabaja Moggaasa Maqaa(Naming Rituals).....	21
2.1.4.1.2. Sirna Kabaja Ka'umsaa	22
2.2. Sakatta'a Barruu Wal fakkii	22
BOQONNAA SADI : MALA QORANNOO.....	25
3.1. Saxaxa Qorannoo	25
3.2. Irraawwatama Qorannoo	25
3.3. Meeshaalee Funaansa Ragaa	25
3.3.1. Af-Gaaffii	26
3.3.2. Daawwannaa.....	27
3.4. Mala Iddatteessuu.....	27
BOQONNAA AFUR : QAACCESSA RAGAA	29
4.1. Sirna Moggaasa Maqaa Gujii	29
4.1.1. Moggaasa Maqaa Dhalootaafi Maalummaa Isaa	29
4.1.2. Yoomessa Moggaasa Maqaa	29
4.1.3. Qaama Moggaasa Maqaa Raawwatu.....	30
4.1.4. Ulaagaalee Moggaasa Maqaa	31
4.1.4.1. Maqaalee Yeroo Yookiin Sa'aatii Namni Itti Dhalateen Walqabatee Moggaafamu.....	31
4.1.4.2. Maqaalee Ji'a Daa'imman Dhalataniin Moggaafaman	33
4.1.4.3. Maqaa Daa'immanii Addeessaan Walqabatee Moggaafamu	34
4.1.4.4. Maqaalee Ayyaana Daa'imman Itti Dhalataniin Wal qabatee Moggaafamu	35
4.1.4.5. Maqaalee Waqtii Daa'imman Dhalataniin Walqabatee Moggaafamu	36
4.1.4.6. Maqaalee Haala Gaddaafi Gammachuu Maatiifi Biyyaan Walqabatee Moggaafamu.....	37
4.1.4.7. Maqaalee Kabaja Sirnoota/Jiloota adda addaatiin Walqabatee Moggaafamu	39

4.1.4.8. Iddoofi Haala Yookiin Tartiiba Itti Dhalataniin Walqabatee Maqaa Moggaafamu	39
4.1.4.9. Maqaalee Jaalala Uumamaaf Qabaniif Jecha Daa'immaniif Moggaafaman	40
4.1.5.0. Maqaalee Gootummaafi Jabina Qaamaa Irratti Hundaa'anii Moggaafaman.	42
4.1.5.1. Bifaan Maqaa Moggaafamu	43
4.1.5.2. Fedhiifi Hawwii Maatiin Qabuun Walqabatee Maqaa Moggaafamu	43
4.1.5.3. Haala Qaama Daa'imman Dhalataniin Ilaaluun Maqaa Moggaafamu	44
4.1.5.4. Yaadannoo Hidda Dhalootaatiif Maqaa Moggaafamu	46
4.1.5.5. Sochii Qaamaa Ilaaluudhaan Maqaa Moggaafamu	46
4.1.5.6. Maqaalee Jaalalaaf Moggaafaman.....	47
4.1.5.7. Maqaa Sagalee Daa'ima dhalatee irratti hundaa'uun moggaafamu.....	47
4.2. Jila Maq-Baasaa	48
4.2.1. Maalummaa Maq-Baasaa.....	48
4.2.2. Fookloriiwwaan Jila Maq-Baasaa Irratti Dhiyaatan.....	49
4.2.2.1. Meeshaalee Aadaa	49
4.2.2.2. Nyaatafi Dhugaatii Jila Kanaaf Dhiyaatan	50
4.2.2.3. Uffata Aadaa Uffatamu	51
4.2.2.3.1. Uffata Aadaa Abbootii Ilmaan Maqaa Baasaniin Ykn Abbaa Gadaatiin Uffatamu.....	51
4.2.2.3.2 Uffata Dubartiin kaawwattu	51
4.2.2.3.3. Ilmaan Maqaa Bahaniin Kan Uffatamu	52
4.2.2.4. Shubbisa Aadaa.....	52
4.2.3. Adeemsa Jila Maq-Baasaa	53
4.2.3.1. Qootii Dhaabbachuu.....	54
4.2.3.2. Dabballee Hidhachuu	55
4.2.3.3. Dabballee Buufachuu	56
4.2.3.4 Ilma Maqaa Baasuu	57

4.2.3.5. Eebbifachuu	62
4.2.3.6. Horii Jila Maq-Baasaa Qaluu	66
4.2.3.7. Minyoo Hidhachuu	74
4.2.3.8. Arraba Baqaqsuu.....	75
BOQONNAA SHAN: CUUNFAAFI YABOO.....	76
5.1 Cuunfaa	76
5.2. Yaboo	78
Wabii.....	81
Dabalee A: Odeeffannoo Iddattootaa	
Dabalee B: Af-Gaaffii dhiyaatan	
Dabalee C : Maqaalee Xiinxalaman	

Tarree Suurawwanii

Suuraa 1: Meeshaalee Aadaa	50
Suuraa 2: Qeexala Jila Maq-baasaa	53
Suuraa: 3 Qootii dhaabuu jila maq-baasaa.....	55
Suuraa 4:Dabballee hidhachuu ilmaan maqaa bahanii	56
Suuraa 5: Dabballee buufachuu ilmaan maqaa bahanii	57
Suuraa 6: Qooxoo Saaquu ilmaan Quxisuu ta'nii.....	59
Suuraa 7: Qalma Jila Maq-baasaa.....	74

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1. Seen Duuba Qorannichaa

Qorannoon kun Xiinxala Sirna Moggaasa Maqaa Dhalootaa Maq-baasaa Oromoo Gujii irratti xiyyeeffata. Waa'een moggaasaa ykn maqaa dirree bal'aa kan qabuufi falaasama afaanii, xiin-aadaafi dhimmoota namootaaf kan xiyyeeffanno kennuudha. Maqaan dhuunfaa karaa falaasamaafi antirooppoolojiin xiinxalamuu nidanda'a. Agyekum, K.(1996)yaada kana yoo ibsu, "The topic of names is a multidisciplinary field that has occupied the attention of philosophers of language, anthropologists, linguists and ordinary people. Personal names can best be analysed by a combination of both philosophical and anthropological notions". jechuun lafa kaa'a.

Yaadni kun yaaduma olitti kaa'ame maqaan dhuunfaa daamee xiin qooqaaa keessaa Antiropoolojiifi falaasamaan xiinxalamuu nidanda'a jedhu sana kan cimsuudha.

Namumti kun waa'ee maqaa ykn moggaasaa dabalee yoo ibsu,

In every culture, names have cultural and social contexts that identify the bearer. Names in Akan frequently describe the characteristics of the named individual. This is why people are able to acquire new names, appellations and by-names based on their personal achievements.

Akka yaada kanaatti aadaa kam keessattuu maqaan kamiyyuu haala aadaafi hawaasummaa kan qabuufi adda ittii bahan ta'uudha. Kanaan walqabsiisee uummanni akan haala gahumsa isaanii irratti hundaa'anii maqaa kan argatan ta'uu lafa kaa'a.

Kitaabni world book encyclopida, jedhu waa'ee maqaa yoo ibsu,

Every one has a name, unless some extraordinary circumstance are isolated a person from all human contact.... All names have meanings, though people today may not be aware of them. Documents reveal that, early people gave some one a name with a definite knowledge of the meaning of the name, jedha.

Yaadrimee kanaanis, namni kamiyyuu hanga nama ta'etti maqaa mataa isaa akka qabaatuufi maqaanis hiikkaa akka qabu heera. Abbootinis beekumsaafi muuxannoo

qaban irratti hundaa’uun haala adda addaan nama kamiifuu maqaa hiikkaa qabu akka baasanis niaddeessa.

Moggaasa maqaa ilaalchisee toorri interneetii [dictionary.reference.com m/browse/naming](http://dictionary.reference.com/m/browse/naming) jedhu yoo ibsu “Naming is a word or combination of words by which a person, place, or thing, a body, or class, or any object of thought is designated, called or known”, jedha.

Akka yaada kanaatti mogaasni maqaa mogaasa namoonni, bakkeewwan, wantoonni, qaamni wayii, kutaan hawaasaa ittiin waamaman, kaan irraa adda ittiin bahanii beekkaman, haalota adda addaa irratti hundaa’anii moggaafaman akka ta’e irraa hubanna

Uummanni Gujjiis uummata aadaa isaa qabatee ture keessaa isa tokkoodha. Aadaa uummatichi qabatee ture keessaa tokko ammoo sirna moggaasa maqaati. Sirni kun xiyyeeffannaan addaa kan itti kennamuufi raawwiiwwan adda addaa kan keessatti dhiyaa’uudha. Sirni Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii irratti xiyyeeffate kun dhimma hawaasummaa, siyaasaa, diinagdee, amantaa, falaasama, haala jireenyaafi dhimmoota biroo barbaadee kan kaa’u taa’uu amantaa cimaan qaba.

1.2. Ibsa Gabaabaa Naannoo Qorannoofi Haala Jireenya Uummataa

1.2.1. Naannoo Qorannoo

Akka Barruun Ballii 74ffaa Waajjira Aadaafi Yuriizimii Godinni Gujii (Guraandhala, 2008) kaa’eetti Godinni Gujii godinaalee 18 Oromiyaa keessa jiran keessaa tokko yoo ta’u, maqaa Gujii jedhu kana kan argate uummata Oromoo Gujii achi keessa jiraatu irraa moggaasa kennameeniidha. Godinni kun duraan godina Booranaatiin bakka tokkotti caaseffamee kan ture Godina bal’aa yoota’u, bara 1995 irraa eegalee of danda’ee kophaatti kan caaseffameedha. Caaseffama kanaanis aanaalee baadiyaa 13 kanneen akka Girjaa, Adoolaa Reeddee, Hamballaa Waamannaa, Oddoo Shaakkisoo, Liiban, Gooroo Doolaa, Waadaraa, Booree, Annaa Sorraa, Uraagaa, Daamaa, Qarcaa, Sabbaa Boruufi bulchiinsa magaalaa sadarkaa aanaa 3: Bulchiinsa Magaala Adoolaa Woyyuu, Bulchiinsa Magaala Nageelleefi Bulchiinsa Magaala Oddoo Shaakkisoo jedhaman kan qabdu ta’ee, gandoota baadiyaa 332fi gandoota magaalaa 36 of keessaa qabdi.

Magaalli guddittiin Godina kanaa Nageellee yootaatu, Finfinnee irraa gara kibbaatti kiiloomeetira 595 fagaattee argamti. Barruu Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii, (Guraandhala, 2008:7).

Yaaduma kana kan cimsu barreeffamni Jemjemiifi Dhaddacha Gololchaa (2011:56) akkas jedha.

Guji exclusively inhabit in 20 districts of Oromia regional state, namely, Shakiso, Hamballa, Girja, Goro-dola, Dama, Anna-sorra, Wadera, Adola, Bore,Uraga, Qarcha, Dudda, Bule-hora, Galana, Abbaya, Nagelle and Liben. Besides, the Gujis reside in northern Arero and Yaballo districts of Borena Zone, Wondo district of west Arsi Zone, and western margin of Bale Zone. Gujis also widely inhabit in the South Nations Nationalities and People's of Ethiopia Region, around Wondo Genet and Lake Hawassa, around Dilla and Gamu Gofa (north Omo) in west Abbaya district and Arba Minchi Zone around Nechi Saar National Park.

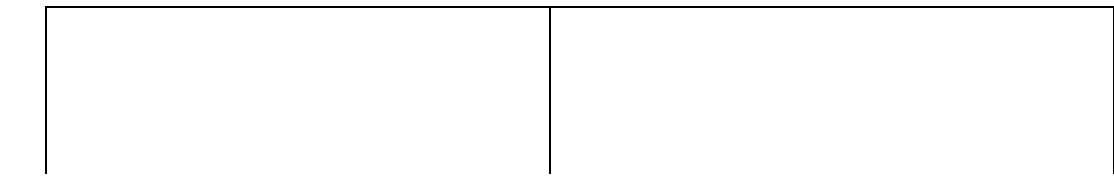
Yaada kana irra akka hubannutti uummanni Gujii Godina Gujiifi Boranaa keessatti qofa daanga'ee kan jiraatu osoo hin ta'in Oromiyaadhaan alattis iddoo baay'ee kan jiraatu ta'uu isaati.

Jalqaba qubsuma Oromoo Gujii kana ilaalchisee Afoola John Hinnant, Taaddasaa Bariisoo, booda irra Gololcha Dhaddachaa maanguddoota irraa argatee kaa'een handhuurri Gujii Adoolaa akka ta'e barreessanii jiru. Akka odeeffannoo kanaatti, namtichi Gujoo jedhamu ijoollee isaa sadi (Uraagaa, Maattiifi Hokkuu) waliin ta'uudhaan Adoolaadhaa gara bahaatti godaanuudhaan lafa Girjaa jedhamu qubate jedhama. Yeroo dheeraa erga Girja turanii booda, duubatti deebi'uudhaan Uraagaan gara lixaatti, Maattiin kaabatti, Hokkuun kibbatti bal'atan jedha. Ilmaan Gujoo sadan keessaa Uraagaan angafa, maattiin giddu galeessa yoota'u, Hokkuun Quxisuudha.

Hiddi latiinsaa isaaniillee kanumaan kan wal qabatuudha. Kana jechuun tokkoon tokkoo isaanii firaafi balbala mataa isaanii qabu jechuudha. Fkn.Uraagaafi Hokkuun fira torba torba yoo qabaatan maattiin ammoo fira sadi qaba. Tokko tokkoon firaa ammo balbala mataa isaanii qabu. (Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa). Haalli waliigala hidda latiinsa isaanii taattoo armaan gadiitiin ibsamee jira.

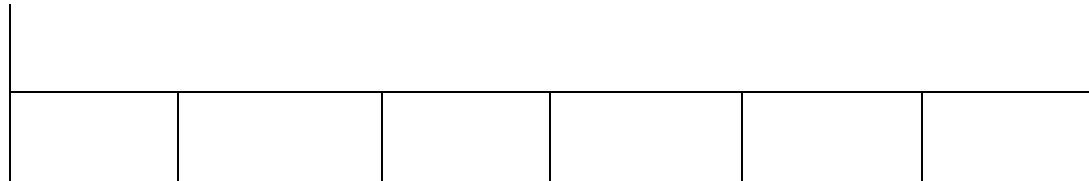
Gujii

Uraagaa

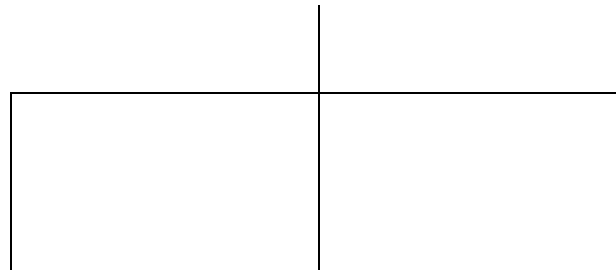
Maattii

Hookkuu

Galalcha(5) Waajituu(4) Sarboortuu(5) Hagantuu(5) Daraartuu(5) Golla(2) Haloo(3)

Maattii

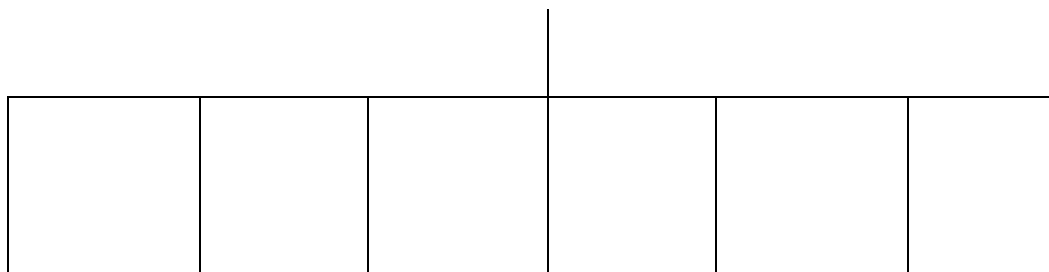

Insaallee(4)

Handoya(3)

Hirqaartuu(2)

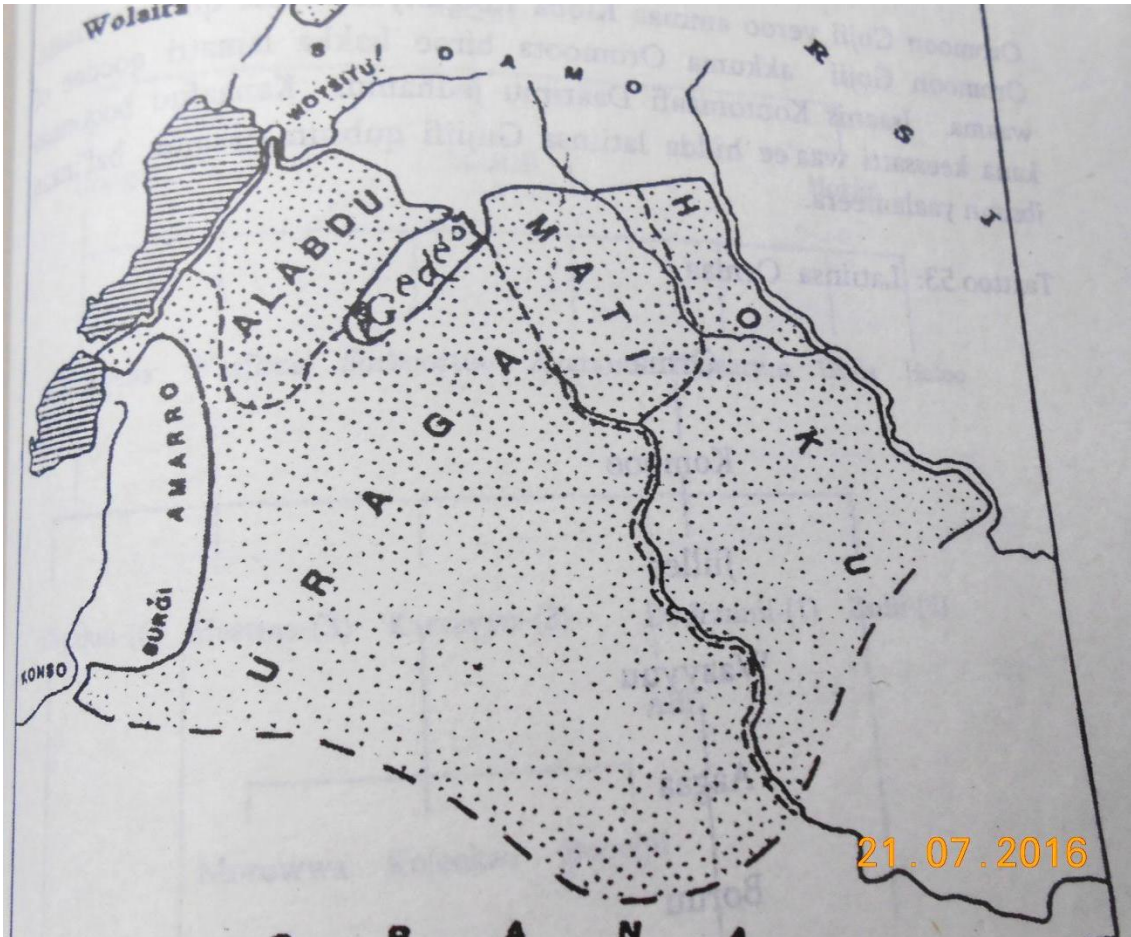
Hookkuu

Galalcha(5) Oborraa(5) Michilllee(4) Heeraa(4) Bundhituu(5) Ballaa Kinnoo(5)

Taattoo:1 Latiinsa Gujii

Madda : Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa

Kaartaa 1: Qubsuma Oromoo Gujii

Madda: Kitaaba Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa

Akka Barruun Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii (Guraandhala, 2008:7) kaa'eetti Godinni Gujii haala teessuma lafaa gara garaa kan of keessatti hammatuudha. Akka walii galaatti bal'inni lafa Godinichaa Kaaree Meetira 218,577.05 yoota'u, olka'iinsi lafa Godina kanaa ammoo sirrii irra galaanaa irraa meetira 500 hanga meetira 3500 kan qabuudha. Bal'ina lafa Godinichaa keessaa lafti qonnaaf ta'u hektaara 1,392,048 itti kan tilmaamamu ta'ee, kana keessaa hektaarri 38,111.92 misooma bunaaf kan tajaajilu yoo ta'u, hektaarri 1,353,936.16 ammoo tajaajila misooma yookiin oomisha hojii adda addaatiif ooluu kan danda'uudha. Hawwata Tuurizimii kan ta'an bosona hektaara 232,214 bal'atuufi bineensota bosonaatiinis kan beekkamtuudha. Akkasumas, albuudota bebbeekkamoo ta'an kanneen akka Warqii, Taantaalamii, Ayiranii, Nikeelii Kopperii, Kiromayitii, Feld, Isparii, Mayikaafi kan kana fakkaataniin nibeekkama.

Gama biraatiin laggeen gurguddoo bonaafi ganna hingogne kan akka Gannaalee, Daawwaa, Abaabaa, Gabarticha, Iyyaa, Mormoraa, Kojowaa, Hilaa, Buqqisaa, Diimtuufi kan kana fakkaatantu argamu.

Baay'inni uummata godina kanaa tilmaama lakkoofsa uummataa biyyattii /CSA/ bara 1999 irratti hundaa'uun kan bara 2008 dhiira 922,795; dubara 904,227 ida'ama 1,827,022 ta'a.

Haala qilleensa godinichaa ilaalchisee aanaaleen baddaa 5, aanaaleen badda-daree 6fi aanaaleen gammoojjii 5 kan argaman yootau, uwwisni bal'ina lafa baddaa % 27, badda-daree %33fi kan lafa gammoojjii ammo %40 qabata. Hoo'i lafa baddaa 10-15 oC, badda-daree 15-24 oCfi gammoojjii ammoo 20-30 oC dha. Waliigala hoo'i Godinichaa gadi aanaan oC 10 yoo ta'u, ol aanaan ammo oC 30 ta'a.

Jireenyi hawaasicha Godinaa % 68.6 Qonnaan Bulaa, % 22 Horsiisee Bulaafi % 9.4 kan ta,u daldalaafi hojii adda addaa irratti kan hundaa'eedha.

1.2.2. Haala Jireenya Uummataa

Wantoonni haala jireenya uummata tokkoo, saba tokkoo yookiin gosa tokkoo ibsan hedduudha. Haalli jireenya saba yookiin gosa tokkoo ammoo eenyummaa uummata sanaa kan calaqqisiisuudha. Kana waan ta'eef haala jireenya uummata Oromoo Gujii haala armaan gadiitiin tokko tokkoon ilaalla.

1.2.2.1. Sirna Bulchiinsa Gadaa

Uummanni Oromoo Sirna bulchiinsaa kan rakkoollee gama siyaasaa, hawaasummaafi diinagdee isa qunname ittiin hiikkachaa tureefi ammas ittiin hiikkachaa jiru Sirna dimokiraatawaa ta'e Sirna Gadaa jedhamu qaba. Gosoota Oromoo keessaa gosti Oromoo Gujii isa tokko yoo ta'u, Sirna bulchiinsa Gadaatiin woggoottan 600 ol wal bulchaa kan turaniidha. Barruu Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii, (Guraandhal, 2008:13).

Akka Barruu kanaatti Sirni bulchiinsa Gadaa Gujii kun akkuma Oromoo kamiituu woggaa saddeet, saddeetiin aangoo wal harkaa fuudhuudhaan uummata kan ittiin bulchan

“Luba” shan kan qabuudha. Luboonni shanan kunniinis walduraa duubaan: Muudana, Halchiisa, Dhallana, Harmuufaafi Roobalee kan jedhamanii beekkaman yoo ta’u, baallii yookiin aangoo dabaree dabareedhaan wal harkaa fuudhuun wal bulchu. Kana jechuun marsaa baallii keessa darban qabu jechuudha.

Marsaa Baallii jechuun lubni tokko baallii yookiin aangoo fuudhee woggoota saddeet uummata bulchee erga baalliin irraa baatee yookiin aangoo luba biraatti kenneen booda aangootti deebi’ee uummata bulchuudhaaf woggoota afurtama kan fudhatu jechuudha.

Sirni bulchiinsa Gadaa Gujii hanga karaa guutuu ta’een waan hunda guuttatee uummata bulchuu eegalee Gadaan Muudanaa, Halchiinsaafi, Dhallanni marsaa 15ffaa isaanii kan xumuran yoo ta’u, Harmuufni ammoo yeroo 15ffaaf baallii fudhatee uummata bulchuu irra kan jiru dha. Roobaleen ammo marsaa 14ffaa xumuree woggootan saddeet booda bara (2016) marsaa 15ffaaf baallii fudhata. Barruu Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii, (Guraandha, 2008:15).

Sirna bulchiinsa Gadaa keessatti namni guyyaa dhalate irraa eegalee gulantaalee keessa darbu qaba. Gulantaalee kanniin keessatti namni akkuma umriin isaa dabalaa, yaadaan bilchaataa deemuufi itti gaafatamummaan siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaa keessatti qabu dabalaa deemuun sirna bulchiinsa Gadaa keessatti gulantaa tokko irraa gara gulantaa itti aanutti ce’aa deeman.

Tokkoo tokkoo gulantaalee keessatti sirnootni yookiin jilti raawwatamuufi namni akka ga’oomee itti gaafatamummaa sadarkaa sadarkaan qabu bahuu danda’u leenjiin kennamu kan jiru ta’uudha.

Gulantaaleen sirna gadaa kunniin kan namni sadarkaa sadarkaan keessa qaxxaamuru gara gulantaalee kudhanii sadi yoo ta’u, haala namni tokko itti gaafatamummaa siyaasa, diinagdeefi hawaasummaa keessatti bahuu danda’uufi hindandeenyeetiin sadarkaalee gurguddoo afuritti qoodamu. Isaanis: sadarkaa ijoolummaa, sadarkaa Ga’eessummaa, sadarkaa maanguddummaafi sadarkaa jaarsummaati. Barruulee Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii, (Guraandhala, 2008:20).

Qorannoo kanaan kallattiin walitti hidhata kan qabu sadarkaa ijoollummaa/childhood phase/ kan jedhuudha. Sadarkaan ijoollummaa kun umrii dhalootaa hanga waggaa 28 ta'ee gulantaalee kanniin akka dabballee, qarree duraa, qarree duubaafi kuusaa of keessatti hammata. Ijoolleen sadarkaa kana jiran itti gaafatamummaa gama siyaasaa, diinagdeefi hawaasummaatiin hawaasa keessatti karaa guutuu ta'een bahuu waan hindandeenyeef kunuunsa, eegumsaafi deeggarsa maatii isaanii jala kan jiraniidha.

Sadarkaa ijoollummaa kana keessatti gulantaan qorannoo kanaan walqabatu gulantaa dabballeeti. Sababni isaas sirna gadaatiin walqabatee gulantaan maq-baasni irratti gaggeeffamu gulantaa dabballee kana waan ta'eef. Kanaaf isa kana asitti kaasuun barbaachise malee waa'ee gadaa kallattiin kasuun barbaadamee miti.

1.2.2.2. Sirna Fuudhaafi Heerumaa

Uummanni tokko karaalee ittiin duudhaa hawaasaa dhalootatti dabarsuufi firooma uumu keessaa inni tokko gaa'ela. Oromoon Gujiis akkuma Oromoo biroo karaa fuudhaafi heerumaatiin wal horaa sanyiin isaa osoo gargar hincitin lafa irratti babal'achaa akka deemu ittiin taasisaa kan tureefi ammas taasisaa kan jiru aadaa fuudhaafi heerumaa kan mataa isaa ta'e niqaba. Fuudhaafi heerumni aadaa sabichaatiin ala raawwatamu fuudhaafi heeruma eebbhaafi hortee, quufaafi badhaadhina hinqabnefi kan waqni hinjaalanne ta'ee fudhatama. Kanaaf fuudhaafi heeruma Gujii keessatti namni fira yookiin gosa tokko ta'e wal hin fuudhu. Fakkeenyaaf Insaalleen Insaallee hinfuudhu, Hirqaartuun Hirqaartuu hinfuudhu jechuudha. Kan firooma dhiigaa waliif qabus wal hinfuudhu.

Jamjamfi Dhaddacha (2011) akkaataa sirna baalliitiin namni gogeessa (the same line) waliif hinta'in wal hinfuudhu. Aadaa kana cabsee namni wal fuudhee yookiin wal qunnamtii saalaa raawwate qabatamaan rakkoon akka irra ga'u Rakkoolee niqunnama jedhamanii maanguddootaan ka'an keessaa muraasni: rakkoo finni yookiin daa'imni uummatan uddaa'uu yookiin guddachuu dhabuu, dhukkuba qaama saalaatiin qabamuufi qaamni saalaa madaa'uu akka danda'u lafa kaa'u.

Dabalataanis, sirna fuudhaafi heeruma Oromoo Gujii ilaalchisee gosa ja'atti qoodanii ilaalu. Isaanis: kadhaa, hawwadii, addibaana, buttaa, dhaalaafi bakka buusa yookiin itti hafa jedhamu.

Akka yaada kanaatti sirni fuudhaafi heeruma Gujii kun kan hawaasichaafi warra walfuudhuun fudhatama qabaniifi fudhatama hin qabne ta'uu akka danda'an irraa hubanna. Fakkeenyaaf kadhaa, hawwadiifi addibaanni sirna fuudhaafi heeruma fudhatama qabu yoo ta'u, dhaala, ittihafniifi buttaan ammoo barsiifata duubatti hafa karaa guutuu ta'een fudhatama hinqabne akka ta'e nu hubachiisan.

Dhimmuma kana irratti kitaabni barataa kutaa 12ffaa (2005:50-52) gosoota fuudhaafi heeruma Oromoo Gujii bakka 4tti qoodde jira. Isaaniis: kadhaa, hawwadii, addibaanaafi butiidha. Isaan kanniin keessaa akkuma gubbaatti ibsametti butiin barsiifata duubatti hafaafi hin deeggaramne ta'uu lafa kaa'ee jira.

1.2.2.3. Lakkoofsa Ji'a Oromoo Gujii

Seenaa hawaasaa keessatti haalli jiruufi jireenyaa keessa dabarsan walfakkaachuu baatu illee leetoo yookiin jireenya ofii qaroominatti fiduudhaaf tattaaffiin godhamaa ture addunyaa tana jijjiiree jaarraa teknoolojii keessa galchee jira. Fakkeenyaaf jabana durii biyyoota baha giddugala keessatti qorannoofi qu'annoon uumama irratti taasifamaa ture kan akka haala qilleensaa, aduu, ji'aafi urjii xiinxalli taasifamu kalaqaafi qorannoo jaarraa kana keessa samii irratti godhamuuf bu'uuraadha. Barruulee Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii, (Guraandhala, 2008:54).

Uummanni Oromoo Gujiis akkuma uummata addunyaa uumama samii irraatti qorannaa jaarraa dheeraa godhaa turuus lafa kaa'amee jira. Fakkeenyaaf maanguddoonni Oromoo Gujii uumama lafaatiin walqabatee “amalli dadama lafaa hunbulaashaa turte ” jedhu. Kana jechuun lafti ninaannofti jechuudha. Kana malees haala Urjii (Buusaa-7), Bakkalcha (venus), haala aduu, ji'aa (moon system) ilaalanii ji'a, haala qilleensaa beekuudhaaf, bonaafi ganna adda baasuudhaafi kan kana fakkaataniif itti fayyadamaa turanii jiru. Xiinxala kana irraa ka'uudhaan Ayyaantonni Oromoo Gujii sirna bulchiinsa Gadaa keessatti gahee kana fudhachuudhaan lakkoofsa ji'aa, guyyoota ji'a keessaafi amalee qilleensaa uummataaf himu. Lakkoofsi ji'aa kun sochii ji'aafi urjii irratti kan

hundaa'u yoo ta'u, sochii ji'aa iddoo saddeetitti adda baasanii guyyoota ji'a tokko keessa jiran maqaa itti moggaasuudhaan lakkoofsa raawwatu.

1.2.2.4. Sadarkaalee Sochii Ji'aa

Jalqabbii ji'aa guyyaa 1ffaa	- baatii lu'oo jedhama.
Guyyaa 2ffaa - 12ffaa	- baatii jedhama.
Guyyaa 13ffaa	- qoti baha ji'aa jedhama.
Guyyaa 14ffaa	- qoncoora jedhama.
Guyyaa 15ffaa	- goobana jedhama.
Guyyaa 16ffaa	- durrisii/ guyyaa tokkeessoo dukkanaa jedhama/.
Guyyaa 17ffaa- 29ffaa	- dukkana jedhama.
Guyyaa 30ffaa	- gadi – dabara jedhama.

Madda: Barruu Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii, guraandhala 2008.

1.2.2.5. Maqaa Guyyoota Ji'aafi Ayyaanotaa

Haala lakkoofsa guyyootaa ilaalchisee ji'a keessatti guyyoonni maqaan moggaafaman 27 kan jiran ta'ee, guyyoonni ji'aa 24 hundi ayyaana “Bitaa qaraa, Bitaa Jidduufi Bitaa Eegee” jedhaman sadi kan qaban yoo ta'u, ji'oonni Adoolessaa, Arraasaa, Badheessaafi Caamsaa Ayyaanni “Bitaa Eegee” osoo itti hindabalamini Bitaa Qaraafi Bitaa Eegee qofa qabu. Ayyaanota 24 irratti Bitaan Gidduu yoo itti dabalame Ayyaanotni jiini ittiin lakkaa'aman 28 ta'a.

Kanaaf ji'oota waggaa keessaa Adoolessi, Arraasni, Badheessifi Caamsaan guyyaa 27 yoo qabaatan ji'oonni hafan saddeettan guyyoota 28 qabu. Akka lakkoofsa Oromoo Gujiitti waggaan tokko guyyoota 332 qaba. Kanumaan walqabatee Jamjamfi Dhaddacha(2011:327) yoo kaa'an, “In each month, there are twenty-eight ayyaana in some region ends and twenty-seven at others permutated through the twelve months of the year”. Jedhu. Yaadni kun yaaduma olitti ka'e kan cimsuudha. Dabalataanis guyyoota ji'aa yookiin ayyaanota kanneeniin lakkoofsi kan gaggeefamu ta'ee, maqaa qabaachuu qofa osoo hintaane qajeelummaafi hammeenya guyyaan qabu ittiin kan ibsaman ta'a

jechuunis lafa kaa'anii jiru. Ayyaanotni kunniinis haala armaan gadiitiin tarreeffamanii jiru.

- 1 **Karaabicha**----- Guyyaa Yaa'i godaanu, guyyaa kabajamaa mukni gogaan itti hinmuramneedha.
2. **Gardaaduma**----- Gaafa Yaa'i Ardaa Jilaa qubatu.
3. **Busaawaa Qaraa** { Guyyoonni sadan kun guyyaa bineensotaa jedhamee waamama. Guyyaa kana daa'imman dhalatan guyyaa gaariin ilaallamee akka guyyaa dhaloota isaanii ta'ee moggaafamaaf malee gaarii hinta'u jedhamee amanama.
4. **Busaawaa Jidduu** }
5. **Busaawaa Eegee** }
6. **Gidaada** ----- Guyyaa dhaalaa miil'oo jedhama. Guyyaa kana daa'imni dhalate hanga obboleeyyan isaa du'anitti hindu'u jedhama.
7. **Ruuda** ----- Guyyaa dubartii, akkasumas loonii jedhamee waamama. Guyyan kun guyyaa ayyaanni loon ilaallatu kamuu itti gaggeeffamuudha. Haata'u malee guyyaa kanatti cidhi hingaggeeffamu; daa'imnis akka dhalattu hin barbaadamu.
8. **Areerii Badhoo** { Areeriin lamaan kun guyyaa ayyaanni namoota maq-baasaa hinraawwatini itti raawwatamuudha. Kanaaf ayyaanniifi kadhaan namoota qooddii kana keessa jiranii kan itti gaggeeffamuudha. Cidhi guyyaa kana hinadeemsifamu.
9. **Areerii Garbittii** }
10. **Adulaa Qaraa** { Guyyoonni kun guyyaa bareedaafi gammachuu ji'oota Arraasaa, Caamsaafi Adoolessaa keessa jiruudha. Guyyoota kanatti jiloonni akka cidhaa, maq-baasaafi kan kana fakkaatan kan itti gaggeeffamuudha.
11. **Adulaa Eegee** }
12. **Harrattuu**----- Guyyaa ardaa du'aatii bayaniidha.

13. **Deettii** ----- Ayyaana Middaati. Guyyaa duulanii ajjeesuun milkaa'anii galaniidha. Dabalataanis guyyaa dubra itti kadhataniifi araara itti raawwataniidha.
14. **Garba**----- Guyyaa roobaa
15. **Bitaa Qaraa** } Guyyaan sadan kun guyyaa roobaafi dubartii jedhamee beekkama. Guyyaa kana jiloonni akka cidhaa, eebbaa maq-baasaafi kan biroo hin gaggeeffamu .
16. **Bitaa Jidduu** }
17. **Bitaa Eegee** }
18. **Soorsa** ----- Guyyaa dhiiraa jedhama. Ayyaana mishaa guyyoota keessa jiraniidha. Guyyaa waraana, adamoofi kudhaa itti gaggeessaniidha.
19. **Algaajima**----- Guyyaa yaa'i itti kadhatu, guyyaa dhaalaa miil'oo jedhama.
20. **Arba** ----- Guyyaa arbaa yookiin ideemsaa jedhama. Guyyaa kanatti cidhi hingaggeeffamu. Sababni isaas dubrtiin guyya kana heerumte dhirsa ishiitiif jaalala dhaabbataa hinqabaattu. Ayyaanotni aadaas hin gaggeeffaman.
- Namni guyyaa kana dhalatu rakkoo jiruu keessatti isa qunnamu moo'achuus hindanda'u.
21. **Bolla**----- Guyyaa Qaalluun jalqabaa kan Oromoo Gujii itti uumame jedhamee waan amanamuuf guyyaa kana Qaalluun ayyaana kadhannaa, ayyaana aadaafi biroo kan itti gaggeessaniifi itti walgayaniidha.
22. **Basaa-Qaraa** } Basaan lamaanuu guyyaa booyichaa jedhamanii waamamu. Kanaaf guyyaan kun guyyaa rakkoon guutameedha.
23. **Basaa-Eegee** }

- 24. Carrawa-----** Guyyaan kun guyyaa daa'immaniiti. Dhimmoonni daa'imman ilaallatan guyyaa itti adeemsifamaniidha.
- 25. Dureettii-----** Guyyaa loonii jedhamee waamama. Guyyaa fayyummaan isaaniifi akka walhoran itti kadhatamuudha. Guyyaa kana ayyaana isaanii waan ta'eef loon hinqalaman. Cidhi nigaggeeffama. Daa'imni guyyaa kana dhalatu soorressa ta'a jedhama; garuu obboleewwan isaa isaan dura du'u jedhama.
- 26. Dullattii-----** Ayyaana nama guddaati. Guyyaa kana maatiin nama guddaa yookiin du'ee gara ardaa- dhaalaa deemuun nama du'e sanaaf qalma gaggeessu. Namni guddaan guyyaa kana yoo du'e akka carraa gaariitti ilaallama; sababni isaas miseensonni maatii nama sanaa umrii namni tokko jiraachuu qabu nidhaqqaba jedhamee waan amanamuuf.
- 27. Shalbaana Bidirsaa--** Guyyaa Waataa Birraa yookiin hojii harkaa jedhamee beekkama. Guyyaa Kanniisaas jedhamee waamama. Bidirsaan waa moo'achuudhaaf guyyaa humna qabeessafi injifannoo godhamee fudhatama.
- Daa'imni guyyaa kana dhalatus dhimmoota kana waan guutuuf yoo eebbises bu'aa nibuusa jedhamee amanama.
- 28. Shalbaana Deettii--** Cidhaafi waa ajjeesuudhaaf guyyaa carraa qabeessa. Guyyaan kun guyyaa abbaafi ilmi dubra kadhachuuf itti socho'aniidha. Jila gaggeessuuf garuu mijaawaa miti. Daa'imni guyyaa kana dhalatus carraa qabeessa ta'a jedhama.

Madda: Jamjam Uddeessaafi Dhaddacha Gololchaa(2011).

1. 3. Ka’umsa Qorannichaa

Ka’umsi qorannoo tokkoo dhugaa hawaasa keessatti mul’atu, dhimmichis rakkoo yookaan qaawwa jiru tokko duuchuuf, yaaxxina tokko haaromsuuf, ibsa bal’aa dhimmicha irratti kennuuf gaggeeffamuu danda’a. Wiersma, (1995:404) “statement of the problem describes the context for the study and it also identifies the general analysis approach”, jechuun ibsa. Akka yada kanaatti ka’umsi qorannoo haala qorannoo sanaa kan ibsuufi haala xiinxala dhiyyaannaa waliigala qorannichaa kan agarsiisu ta’uu isaati. Qorannoon kunis sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii irratti xiyyeeffate. Haalli moggaasa maqaa Oromoo Gujii kun maqaa amantaatiin bakka bu’aa waan dhufeef maqaa duudhaan moggaafamu sassaabuun dhalootaaf tursiisuu kan jedhu ka’umsa qorannoo kanaati.

Qorannoon kun gaaffilee asii gadii kaasuun deebii barbaadaa kan deemu ta’a.

- Sirni moggaasa maqaa kun yeroo akkamii adeemsifama?
- Maqaa eenyuutu moggaasa?
- Maqaan eessatti moggaafama?
- Sirnicha irratti gosoonni Fookloorii jiran maal fa’a?
- Maqaan yeroo moggaafamu ulaagaa maalii irratti hundaa’ee moggaafama?
- Adeemsi moggaasa maqaa keessa darbamu maal fa’a?
- Maqaaleen duudhaa hawaasichaatiin moggaafaman eenyu fa’a? kan jedhaniidha.

1. 4. Kaayyoo Qorannichaa

Kaayyoon gooroo fi gooree qorannoo kanaa haala asiin gadiitiin dhiyaatanii jiru.

1.4.1. Kaayyoo Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii xiinxaluun maqaalee duudhaa hawaasichaatiin moggaafaman dhalootaaf kaa’uudha.

1.4.2. Kaayyoo Gooree

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa:

- Moggasni maqaa kun yoom akka adeemsifamu ibsuu;
- Sirna kana irratti eenyu maqaa akka moggaasu ifa gochuu;
- Maqaan eessatti akka moggaasu ibsuu;
- Sirnicha irratti gosoota Fookloorii dhiyaatan adda baasee ibsuu;
- Maqaa moggaasuu keessatti ulaagaaleen barbaachisan maal maal akka ta'an addeessuu;
- Adeemsa moggaasni maqaa keessa darbu ifa gochuu;
- Maqaalee duudhaa hawaasichaatiin moggaafaman sassaabee ibsuudha.

1.5. Faayidaa Qorannichaa

Sirni moggaasa maqaa Oromoo Gujii qoratamuun isaa haala walitti dhufeenya hawaasummaa, diinagdee, ilaalchaafi kan kana fakkaatan qaama beekuu barbaadeef akka madda ragaatti nitajaajila.

Yeroo ayyaanichi kabajamu gochaawwan raawwataman kan akka sirna kabajaa, haala walitti dhufeenyaafi walgargaarsa hawaasichaa qoratamuun taa'uun seenaa, dambii, aadaafi barsiifata jiru dhaloota itti aanuuf dabarsuuf nigargaara.

Dabalataanis, Dhaabbileefi namoota itti aansuun qorannoo gaggeessuu barbaadaniif ka'umsa ta'uun akka madda ragaatti waan tajaajiluuf qorannoo kana gaggeessuun barbaachisaa ta'ee argamee jira.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Daangaan qorannoo tokkoo kan irratti hundaa'u bakka qorannichi iitti gaggeeffamu, qaama odeeffataniifi qabiyyee qorannoon irratti gaggeeffamu irratti. Haaluma kanaan, qorannoon kun kan gaggeeffame Naannoo Oromiyaa, Godnia Gujii, Aanaa Adoolaa Reeddeetti mata duree “Xiinxala Sirna Moggaasa Maqaa Dhuunfaafi Garee(Jila Maq-

Baasaa) Oromoo Gujii” irrattii kan xiyyeeffateedha. Kanaaf maqaalee dhalootaafi sirna gadaatiin walqabatani moggaafaman kan xiinxalu ta’a.

1.7. Hanqina Qorannichaa

Qorannoo kana adeemsisuu keessatti mata dureewwan qorannichaan walqabatan kan sakatta’a barruutiif gargaaran baay’inaan argachuu dhabuun danqaa qorannoo kanaa ta’eera. Haata’u malee, barreeffamoota moggaasa maqaatiin walitti hidhata qaban kan Gujii argachuu baadhus barreeffamoota biroo moggaasa maqaa irratti Afaan Oromoo, Afaan Amaaraafi Afaan Ingiliziitiin barreeffaman barbaaduun walitti fiduun qorannichaa hojjadheen jira.

1.8. Qindoomina Qorannichaa

Qorannichi boqonnaalee shanitti qoqqoodamee kan dhiyaateedha.

Boqonnaa tokkoffaan seensa qorannoo kan qabu yoo ta’u, boqonnaa kana jalatti qabiyyeen akka seenduubee, ibsa gabaabaa naannoo qorannoofi haala jireenya uummatichaa, ka’umsa, kaayyoo, faayidaa, daangaa, hanqinaafi qindoomina qorannichaa kan hammatuudha. Boqonnaa lammaffaan sakatta’a barruu ta’ee qabiyyeewwan akka yaaxxinaafi barruu walfakkii kan qabuudha. Boqonnaa sadaffaan malleen qorannooti. As jalatti qabiyyeewwan akka saxaxa qorannoo, irraawwatamaa, meeshaalee funaansa ragaafi mala iddatteessuu kan hammataman ta’a. Boqonnaan afur qaaccessa ragaa yoo ta’u, moggaasni maqaa yoom akka gaggeeffamu, eenyu akka moggaasu, eessatti akka moggaafamu, ulaagaalee moggaasaa, fooklooriiwwan moggaasa kana keessatti dhiyaatan fi adeemsa maq-baasni keessa darbu fa’atu as keessatti hammatama. Boqonnaan inni dhumaa boqonnaa shanaffaa yoo ta’u, qabxiilee akka cuunfaafi yaboo qorannichaa kan of keessaa qabuudha.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

2.1. Yaaxxina Moggaasa Maqaa

Moggaasni maqaa akka dhiyaatiinsa isaatiin dirree ogummaa xinqooqa hawaasummaa, Antiropolojiifi Fooklooriitiin qo'atamuu nidanda'a. Akka dhiyaatina isaatiin yoo jedhamu, maqaan maqummaa qofaaf xinqooqa hawaasummaatiin, Moggaasni moggaafamu ammo jilaan kan deeggarama yoo ta'e, gochaawwan aadaa hawaasichaa adda addaa of keessatti waan qabatuuf Antiropolojiifi Fooklooriin qo'atauu nidanda'a jechuudha. Qorannoon kunis xiyyeeffannaa kan kennuuf qabiyyee fookloorii kan ta'e moggaasa maqaa irratti waan ta'eef, gochaawwan bifa fooklooriitiin mul'atan kan nutti agarsiisu ta'a.

2.1.1. Maalummaa Moggaasaa

Moggaasa maqaa ilaalchisee toorri interneetii [dictionary.reference.com m/browse/naming](http://dictionary.reference.com/m/browse/naming) jedhu yoo ibsu "Naming is a word or combination of words by which a person, place, or thing, a body, or class, or any object of thought is designated, called or known", jedha.

Akka yaada kanaatti mogaasni maqaa mogaasa namoonni, bakkeewwan, wantoonni, qaamni wayii, kutaan hawaasaa ittiin waamaman, kaan irraa adda ittiin bahanii beekkaman, haalota adda addaa irratti hundaa'anii moggaafaman akka ta'e irraa hubanna.

Potter.S. (1964) Maqaa yoo ibsu,

Name or Proper noun is a symbol pointing to one and only one person, animal, place or thing and usually used to define individual properties, not taking into consideration various features of a particular thing and conceived as a relationship between a symbol and a referent. jedha.

Akka yaada kanaatti maqaan yookiin moggaasni bakka bu'aa namaa, beeyladotaa, bakkeewwaniifi wantootaa akka ta'eefi amala dhuunfaa nama tokkoo kan calaqqisiisu ta'uu isaati. Kana malees calaqqisiistuu amala nama bakka buutee ta'uu irraa hubanna.

Kuusni jechoota Combrige international dictionary of English (1995:936) ammoo yoo ibsu, "Name(nem) :n_What a person or a thing is called; the particular word(s) regularly connected with a person or thing so that you can recognize, refer to address them," jedha.

Yaadni kun yaadrimee maqaan waan namni yookiin wanti tokko ittiin waamamuufi eenyummaan walqabatu; akkasumas, kan namuu hubatuufi ittiin waamamu ta,uu of keessaa qaba.

Kitaabni world book encyclopidia, jedhu waa'ee maqaa yoo ibsuu,

Every one has a name, unless some extraordinary circumstance are isolated a person from all human contact.... All names have meanings, though people today may not be aware of them. Documents reveal that, early people gave some one a name with a definite knowledge of the meaning of the name, jedha.

Yaadrimee kanaanis, namni kamiyyuu hanga nama ta'etti maqaa mataa isaa akka qabaatuufi maqaanis hiikkaa akka qabu heera. Abbootinis beekumsaafi muuxannoo qaban irratti hundaa'uun haala adda addaan nama kamiifuu maqaa hiikkaa qabu akka baasanis niaddeessa.

Dabalataan yaaduma kana kan cimsu toorri interneetii [www.thefreedictionary.com/naming% 2B...](http://www.thefreedictionary.com/naming%20...) jedhu yoo ibsu “ A word or words by which an entity is designated and distinguished from others”,jedha.

Walumaagalatti, Maqaan bifa garagaraatiin ibsamuu akka danda'u, innis;Maqaa nama dhuunfaa, maqaa qoosaa, maqaa fuudhaafi heerumaa, maqaa gosaa yookin maatii, maqaa bakkaa, maqaa bineensotaa, maqaa biqilootaafi kan kana fakkaatan jedhamee akka qoodamu, inni kunis wantoota kanneen addan baasuun ittiin waamuuf akka gargaaru yaadota kanneen irraa hubachuun nidanda'ama.

2.1.2. Qaamota Moggaasa Maqaa Gaggeessan

Qaamolee Moggaasa maqaa gaggeessan ilaalchisee Arega(2005) akka ibsetti, daa'imman yoo dhalatan yeroo baay'ee maqaa kan moggaasan maatiifi firoottan dhiyoo yoo ta'u, maqaa ergaa yookiin dhaamsa dabarfachuu barbaadan isaanii dabarsuu danda'u filachuudhaan kan raawwatamu ta'uu isaa lafa ka'a.

Barruun Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii (2008:59) nama moggaasa maqaa gaggeessu ilaalchisee “Ilmi ykn intalli dhalattee haati erga bishaan diqatteen duuba

abbaan habbaaratee daa'ima dhalate ykn dhalatte dhungachuudhaan raada ykn sa'a kennuudhaan maqaa moggaasa” jechuudhaan lafa kaa'a.

Akka yaada kana irraa hubannutti daa'imman dhalataniif maqaa kan moggaasu abbaa daa'immanii akka ta'eefi moggaasa kanaaf ammoo kennaan daa'imman dhalataniif laatamu akkka jiruudha.

Dabalataanis Salamoona Tashoomaa(2007:168) qaama maqaa moggaasu ilaalchisee, sirni moggaasaa haaluma aadaa hawaasichaa irratti hundaa'uudhaan kan adeemsifamuudha. Kana jechuun hawaasa tokko tokko keessatti daa'immaniif maqaa kan moggaasu maatii yoo ta'u, isaan kaan keessatti ammoo miseensonni maatii hundi bakka tokkotti sassaabamuun kan adeemsifamu ta'uudha.

Akka yaada kanaatti daa'immaniif maqaa kan moggaasu abbaa qofa osoo hintaane haatis firootan biroos kophaa yookiin gareedhaan kan gaggeessan akka ta'e irraa hubanna.

2.1.3. Ulaagaa moggaasa maqaa

Ulaagaa moggaasa maqaa ilaalchisee, B.W.A.T.G.G.(2008: 59) yoo ibsu,

Maqaan moggaafamu ji'a itti dhalatan, bakka itti dhalatan, gaddaafi gamm achuu maatiin yeroo ijoolleen dhalatan qaban, iddoo itti dhalatan, ayyaana dhalatan, mallattoo daa'imman dhalatan qaban, gootummaafi yaadannoo akkoo ,akaakoofi abuuboo giddu galeessa godhachuudhaan moggaafama, Jechuun addeessa.

Akka yaada kanaatti maqaa moggaasuuf, Iddoon, yeroon, ayyaanni, qabeenyi uumamaa, sanyiifi haalonni addaa addaa bu'uura akka ta'an hubatama. Dabalataanis maqaan haala akkanaatiin kennamu “Waaqa” biratti fudhatama qaba jedhamee yaadama. Haala armaan olitti ibsameen moggaafachuu dhabuun dhalootni ykn eenyummaan Gujii nidhokata, fincaan cite gara saynii biraatti akka jijjiiramu ibsamee jira.

Gama birootiin, Arega (2005) moggaasa maqaatiif wantoonni ka'umsa ta'an bakkafi yeroo daa'imman itti dhalatan, haala uumame, osoo hin dhalatiin dura rakkoo uumame, gammachuu, waan gaarii gara dura hawwaniifi kan kana fakkaatan ta'uu akka danda'an tuquun fakkeenya gaariidha.

Ulaagaa moggaasa maqaa ilaalchisee Agyekum, K.(1996) yoo ibsu,

There are certain names based on the circumstances surrounding the birth of a child. These may relate to the places of birth, period or time, festivals or sacred days, manner of birth, etc. According to Blum (1997: 364) these names are viewed as governing the child's fate in some ways, they should harmonise with the time and often place of the child's birth...'. I have grouped these names into "(a) anthrotoponyms, (b) temporonyms, (c) manner of birth, and (d) death prevention and survival names. jechuun tarreessee jira.

Qoqqoodii kana irraa kan hubannu moggaasni maqaa ulaagaalee kanneen akka bakka dhalootaa, yeroo dhalootaa, haala dhalootaafi du'a daa'iimmanii ittiin ittisuuf akka moggaasan kan bu'uura godhatu ta'uu isaati.

Akka yaada kanaatti maqaan guyyaa dhalootaatiin moggaafamu maqaa guyyoota torbanii, guyyaa ayyaanota gurgurdoo, guyyaa haala jireenyaafi haala siyaasa biyyaa ilaalcha keessa galcheedha. Bakka dhalootaa kan jedhame iddoo qonnaa, laga, haroo, konkolaataa keessafi kkf fa'a. Maqaan haala yeroo dhalootaa ibsu tartiiba ijoolleen dhalatan, turtii daa'imti garaa haadhaa keessa turtuufi kkf yoo ta'u, maqaan iittisa du'aatiif moggaafamu ammoo maqaa bineensota sodaattamoo, maqaa fokkisaafi kkf akka ta'eedha.

Salamoon (2007:168) maqaan kan moggaafamu gochaawwan muudannoo seenaa, haala qabatama yeroo daa'imman dhalatanii, amalaafi bifa daa'imman qabaniin, hawwii maatiin gara duraa ofiifi ijoollee isaaniif qabaniin, maqaa ayyaanotaatiin, guyyaafi tibba ykn waqtii daa'imman dhalataniifi kkf bu'uura godhachuudhaan akka ta'e irraa hubanna. Kunis kan gaggeeffamu osoo daa'imni hindhalatin, akkuma dhalataniifi dhalatanii erga guddatanii booda haala sadarkkaa addaa hawaasummaa irratti ta'a.

2.1.4. Adeemsa Moggaasa Maqaa

Maqaan yeroo moggaafamu adeemsa garaagaraa keessa darbuun kan adeemsifamu ta'a. Innis jalqaba bakka jilli itti adeemsifamu qopheessuu irraa haga dhumaatti sirna ittiin adeemsifamu ta'a jechuudha. Kanaaf dursa maalummaa sirnaa haa ilaallu.

2.1.4.1. Sirna(Ceremony)

Salamoon (2007:158) yoo ibsu, sirni barsiifata hawaasaa bu'uura godhachuudhaan karaa raawwii idileefi yeroo dhaabbataa eeguudhaan itti fufiinsaan kan raawwatamu, hawaasaaf

bu'aa guddaa kan kennu galtee jireenya hawaasaa ta'uu lafa kaa'a. Akka yaada kanaaatti seera hawaasichaa bu'uura godhachuudhaan gochaawwan nama dhuunfaafi sochiiwwan raawwataman irratti too'annoo kan godhu ta'ee gochaawwan afuuraafi keessoo namaa kan agarsiisuudha, yaada jedhu irraa hubanna.

Sirna ilaalchisee Marthafi Martine(2005:110-125) Bakka gurguddoo afuritti qooduun lafa kaa'anii jiru.Isaanis; “rites of passage, coming-of-ages rituals, initiation rituals and naming rituals”, jechuudhaan lafa kaa'a.

Qoqqooddiin kun sirna ce'umsa sadarkaa, sirna ce'umsa umrii, sirna kabaja ka'umsaafi sirna kabaja moggaasa maqaa kan jedhamaniidha. Kanniin keessaa kan qorannichaan walitti hidhata qabu jedhee qorataan kaase sirna kabaja ka'umsaafi kan moggaasa maqaati.

2.1.4.1.1. Sirna Kabaja Moggaasa Maqaa(Naming Rituals)

Salamoon(2007:168) akka kaa'eetti sirna kana jalatti kan ramadaman aadaa hawaasichaa keessatti maqaa dhuunfaa namootaa baasuudhaaf sirna raawwatamuudha. Haalli moggaasa maqaa haaluma aadaa hawaasichaatiin garaagarummaa kan qabuudha. Hawaasa tokko tokko keessatti ijoolleef maqaa kan moggaasu maatii yoo ta'u isaan kan biroo biratti maqaa kan moggaasu miseensota maatii hundaadha. Kana malees maqaa yeroo moggaasan haalota addaa addaa irratti hundaa'uun moggaasuun kan jiru, maqaan moggaafamus dhalootaan dura, yeroo dhalatan, dhalootaan booda erga guddatanii hawaasa keessatti sadarkaa qabatanii kan moggaafamu ibsee jira. Kana malees maqaan yeroo moggaafamu sirni kabaja moggaasaa sadarkaa maatiitti ykn sadarkaa hawaasaatti waliin kan raawwataman ta'ee sirnichi abbootii amantaatiin ykn hooggantoota aadaatiin hoogganamuun kan raawwatamu ta'uu akka danda'us lafa kaa'ee jira. Haalli ittiin moggaasanis akkuma jedhame garaagara. Kunis warri kuun korma irra utaalchisuun maqaa kormaatiin moggasu, kuun ammoo yeroo haati ilaansummaa/ulumaa fixatte kan moggaafamu ta'a. Kun hundi kan agarsiisu adeemsa mataa isaa qabaachuu isaati.

2.1.4.1.2. Sirna Kabaja Ka'umsaa

Sirna kana ilaalchisee Salamoona(2007:166-167) Jabeessaa Ejjetaa(____:74) waabeffachuu yoo ibsu, namni tokko hawaasa keessatti miseensa garee hawaasaa ta'uudhaaf umriidhaan ykn ulaagaa birootiin gamaaggamamee yeroo miseensa ta'u kan raawwatamuudha. Kana gochuufis caasaa, ijaarsaafi seera mata isaa kan qabu ta'uu lafa kaa'ee jira. Kanaafis fakkeenya kan fudhate sirna buttaa qaluuti. Sirna kana keessatti akka aadaa Oromooti namni tokko sadarkaa kaan fixee sadarkaa lubaa gaafa gahu horii qaluudhaan namoota naannoo isaanii affeeruun kan raawwatamu ta'uu, dhiiga jibicha qalamee addaan/kallachaan of tuquun abbaa bokkuufi abbaa gadaatiin eebbifamee nyaatanii dhuganii taphachuun gammachuun guyyaa akka dabarsan lafa kaa'ee jira.

Akka yaada olii irraa hubannutti sirni kun adeemsa mataa ofii kan qabuufi seera miseensa hawaasichaatiin kan tooatamu ta'uu iisaati. Sirni maq-baasa Gujiis adeemsota akkasiifi kan biroo waan qabuuf sirna kabaja ayyaanaa kana jalatti ramaduuf yaalamee jira.

2.2. Sakatta'a Barruu Wal fakkii

Kutaa kana keessatti kan dhiyaataniifi ilaallaman moggaasa maqaa namaa mata duree

isaanii godhachuudhaan guutiinsa digirii jalqabaatiifi digirii lammaffaatiif barreeffamoot a dhiyaataniifi Barruu Waajjira Aadaafi Tuuriizimii godina gujiitiin dhiyaateedha.

Inni jalqabaa ደስታ አማረ፣ ምሥራቅ ኦሮሞ የበኩር ልጅ የስም ስያሜ በዓል አከባበር ፎክሎራዊ ገፅታ”, mata duree jedhu irratti bara 2000 guutiinsa digirii lammaffaatiif kan dhiyaateedha. Kaayyoo godhatee kan dhiyeesse ilma angafaaf maqaa moggaasuuf wantoota ka'umsa ta'an tarreessuu, maqaan yoommiifii eessatti eenyuun akka bahu, carraa ayyaana moggaasa maqaa kanaan gosoonni fookloorii dhiyaatan eenyu fa'a akka ta'an ibsuudha.

Qorannoon Sirna Maqaa Oromoo Gujii jedhu kunis qorannoo olitti ibsameen wal bira qabee yoon ilaalu walitti dhufeenya cimaa kan qabuufi kan wal deeggaran yoo ta'u, bakki itti garaagarummaa agarsiisanis kan jiru ta'uu ilaalla. Fakkeenyaaf qorannoo kanaan walitti hidhanni inni qabu; haala moggaasa maqaa irratti maqaan yoomiifi eessatti akka

moggaafamu, maaliif akka moggaafamu eenyuun akka moggaafamuufi kan kana fakkaatan irratti yoo ta’u, bakki itti garaagarummaa itti mul’su , xiyyeeffannoon isaa moggaasa maqaa ilma angafaa qofa irratti ta’uu isaati. Qorannoon kun ammoo kan inni irratti xiyyeeffatu moggaasa maqaa angafaa, quxisuu, akkasumas maq-baasa qooda fudhannaa sirna gadaa waan ta’eef isa kana irratti beekumsa dabalataa kan laatu ta’a.

Inni lammaffaa **ኢብራሂም ሰይድ፣ “በወለጋ ኦሮሞ የሰዉ የተፀዉኦ ስሞች”**, mata duree jedhu irratti bara 1974 guutiinsa digirii jalqabaatiif barreeffama dhiyaateedha. Kaayyoon qorannoo kanaa Moggaasni maqaa Oromoo hir’achaafi hiikkaan maqaa irraanfatamaa waan jiraniif maqaalee kanniin sassaabuun hiikka isaanii waliin tursiisuu kan jedhuudha.

Inni kun ammoo maqaalee sassaabuun hiika isaanii waliin tursiisuu kaayyoo jedhu irratti wal haa fakkaatan malee, dhimmoota maggaasaafi maq-baasaa waliin wal qabatanii jiran kanneen akka jilaa, adeemsota jilli keessa darbamuufi ulaagaalee moggaasa maqaa irratti wanti inni kaase waan hin jirreef isa kana irrattis beekumsa dabalataa kennuudhaaf qorannoon kun raawwatamee jira.

Sadaffaan **ጉልላት አበራ፣ “የጎጆም የሰዉ የተፀዉኦ ስሞች”**, mata duree jedhu irratti bara 1963 guutiinsa digirii jalqabaatiif barreeffama dhiyaateedha. Kaayyoon qorannoo kanaa sababa walitti dhufeenya waliin waliiniifi guddina teeknooloojiitiin jijjiiramni dhufuu waan danda’uuf sirni moggaasa duudhaa hawaasichaa osoo hin jijjiiramin dhaloota itti aanuuf tursiisuu kan jedhuudha.

Qorannoon kun isa kiyyaan maqaa dhuunfaa Goojjam ilaalchisee adeemsa yeroo keessa maqaan duudhaa duriitiin moggaafamu jijjiiramuu waan danda’uuf osoo hinjijjiiramin dhalootaaf tursiisuu kan jedhu irratti walitti dhufeenya kan qabu yoo ta’u, akkuma isa kan Ibraahiim gochaawwan moggaasa maqaa keessatti raawwataman bal’inaan kan hinibsine waan ta’eef qaawwa kan qabuudha.

Arfaffaan Barruu Baallii 74ffaa Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii jedhuudha. Barreeffamni kun haala moggaasa maqaa irratti qabxiilee muraasa haa kaa’u malee gochaawwan moggaasa maqaa keessatti raawwatamaniifi gochaawwan maq-baasaa irratti

bal'inaan wanti inni kaase hin jiru. Kanaaf inni kunis waa'ee moggaasa maqaa iirraatti qaawwa waan qabuuf qaawwa kana duuchuun barbaachisaa ta'ee jira.

Inni shanaffaan ammo Qorannoo Agyekum, K. Mata **duree “The Socio-linguistics of Akan Personal Names”**,mata duree jedhu irratti gaggeeffamee yoo ta'u, xiyyeeffannaan isaa haalota maqaan warra” Akan” itti moggaafamu irratti. Akan uummata Gaanaa keessa jiraatu keessaa isa tokkoodha. Mata dureen kiyyaan wal fakkaatus, adeemsota moggaasa maqaa, jila moggaasa maqaa irratti adeemsifamu, fooklooriiwwan moggaasa maqaa irratti dhiyaatanfi kkf irratti hubannoo bal'aa kan hinlaatne waan ta'eef qaawwa kan qabuudha. Qaawwa kana ammoo qorannoon kun kan furu ta'a.

Akka waliigalaatti qorannoon kun wantoota ofii kaayyoo godhatee ka'eefi qaawwota mata dureewwan olii irratti mul'atan irratti hubannoo dabalataa kennuun qorannicha kan cimsu ta'a.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO

3.1. Saxaxa Qorannoo

Qorannoon kun gosoota qorannoo keessaa qorannoo bu'uuraa yoo ta'u kan irratti xiyyeeffatu Sirni Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii adeemsa maalii keessa akka darbu, ulaagaaleen moggaasa maqaaf barbaachisan maal fa'a akka ta'an, moggaasa maqaa kanaaf eenyu aangoo akka qabu, qaamni maqaan bahuuf eenyu akka ta'e adda baasuu, meeshaaleen, nyaanniifi faaruwwan sirnicha irratti dhiyaatan maal fa'a akka ta'an kaasuun ifa gochaa kan deemuudha.

Qorataan kun ragaalee argaman qaaccessuuf mala qorannoo akkamtaatti fayyadamee jira. sababni isaas haala sirna moggaasa maqaa hawaasichaa irratti ragaaleen argaman mala ibsaatti fayyadamuun bal'inaan yaadota ka'an qaaccessuuf waan gargaareefiidha.

3.2. Irraawwatama Qorannoo

Akka Addunyaa(2011:64) kitaaba Akkamtaa jedhu irratti ibsetti qorannoon tokko irraawwatama qaba. Kun ammo namootaafi dhimmoota qorannoo gaggeeffamu irratti kan bu'uureeffatuudha. Haaluma kanaan irraawwatamni qorannoo kanaa maddaa raga tokkoffaa kan Maanguddoota Oromoo Gujii, Abbootii Gadaafi namoota moggaasa maqaa Gujii irratti muuxannoofi hubannoo gahaa qaban irraa odeeffannoo qorannichaa milkeessuu danda'an fudhachuu irratti xiyyeeffachuun kan adeemsifameedha.

3.3. Meeshaalee Funaansa Ragaa

Adeemsa qorannoo gaggeessuu keessatti qorataan qorannoo tokkoof odeeffanno yeroo funaanu meeshaalee yookiin malleen ragaan ittiin funaanamu beekuun barbaachisaadha. Meeshaaleen ragaan ittiin funaanamu ammoo gosa qorannoo gaggeeffamu irratti hundaa'ee garaagara ta'uu danda'a. Kana jechuun meeshaaleen funaansa odeeffannoo akkamtaafi ammamtaa adda adda ta'uu danda'u jechuudha. Kana waan ta'eef, qorannoo kana adeemsisuuf ykn gaggeessuuf mala qorannoo akkamtaatti dhimma waan baheef meeshaalee funaansa ragaa mala kanaaf mijaawoo ta'an kan itti fayyadame haala armaan gadiitiin dhiyeesseen jira.

3.3.1. Af-Gaaffii

Af-gaaffiin gosoota meeshaalee odeeffannoon qorannoo ittin funaanamu keessaa tokko ta'ee kan qorataafi odeef-kennaan fuulletti walarganii odeeffannoo walii kennan akka ta'eefi adeemsa odeeffannoo fudhachuufi kennuu keessatti waan ifa hintaane fuulletti walgaafachuun akka danda'amu (Dastaa, 2013) kitaaba Bu'uura Qorannoo jedhu irratti ibsee jira.

Yaada olii kana irraa wanti hubatamu af-gaaffiin odeeffannoon yoo fudhatamuufi kennamu sababa qaamaan walbira jiraniifi walargaa yaada waljijjiiraniif af-gaaffiin fooyya'uu akka daanda'uudha.

Dastaa (2013:112-113) Yaalew (2006) waabeffachuun itti dabalee yoo ibsu, yeroo af-gaaffiin odeeffannoon funaanamu sochii odeef-kennaa irraas odeeffannoon dabalataa argamuu akka danda'u, odeef-kennitoonni deebii kennuuf shakkii yoo qabaatan qorataan kaayyoo isaa sirriitti ifa gochuudhaan akka ifa ta'anii deebisaniif gochuu akka danda'u, odeeffannoo bar-gaaffiifi daawwannaadhaan argachuu hindandeenye kan akka ilaalchaa mala kanaan argachuu akka danda'amuufi odeeffannoo gadifageenyaan argannee sirriitti ibsuu barbaannu mala kanaan gaafannee itti fayyadamuu akka dandeenyu lafa kaa'ee jira.

Anis faayidaalee armaan olitti af-gaaffii irratti caqasame ilaacha keessa galchuudhaan af-gaaffii hıncaaseffamne Maanguddoota 2 Abbootii Gadaa 5 namoota moggaasa maqaa kana irratti muuxannoo qaban 8 ida'ama dhiira 15f dhiyeessuun moggaasni maqaa yoom akka adeemsifamu, eenyu maqaa akka moggaasu, maqaan eessatti akka moggaafamu, ulaagaa maalii irratti hundaa'ee akka moggaafamuufi adeemsa keessa darbu kaayyoo jedhan irratti af-gaaffii dhiyeessuun odeeffannoo funaanees jira.

Sababni warra dhiiraa qofa irraa odeeffannoo funaaneef ammoo moggaasa maqaa dhalootaas ta'ee kan jila maq-baasaa irratti kan maqaa baasan ykn moggaasan warra dhiiraa waan ta'eef dubartoota caalaa warri dhiiraa odeeffannoo sirrii ta'e naa kennu ilaalcha jedhu qabadheen malee dubartoota alatti baasuu koo miti.

3.3.2. Daawwannaa

Daawwannaan mala odeeffannoon qorannoo ittiin funaanamu keessaa isa tokko ta'ee kan qorataan iddoo qorannicha itti gaggeessu sanatti yeroo yeroodhaan argamee qaama qorannicha irratti gaggeessu sana hordofuudha.

Kanumaan walqabatee Sarantakos(2005:234) daawwannaa yoo ibsu, “Observation provides information when other methods are effective, relatively less complicated and less time consuming and others collection of wide range of information” jedha.

Akka yaaada kanaatti daawwannaa kan itti gargaaramnu mallii biraa yeroo dheeraa kan fudhatuufi walxaxaa yoo ta'eedha. Dabalataanis odeeffannoo bal'aa ta'e argachuufis daawwannaatti fayyadamuun barbaachisaa akka ta'e irraa hubanna. Kana waan ta'eef anis iddoo qorannoon gaggeeffamutti argamuun haala jilli maq-baasaa itti gaggeeffamu, adeemsa maalii keessa akka darbu, meeshaaleen, nyaanniifi uffanni achi irratti dhiyaatan maal fa'a akka ta'aniifi shubbisni shubbifamu maal akka ta'eefi maal jedhamee akka shubbifamu daawwachuun odeeffannoo funaane jira.

3.4. Mala Iddatteessuu

Akka Dastaa, (2013;132) Trochim (2006) waabeffachuun kaa'etti, “Sampling is the process of selecting units (example, people, organizations) from a population of interest so that by studying the sample we may fairly generalize our results back to the population from which they were chosen” jedha.

Akka yaada kanaatti iddattoo filachuun adeemsa jamaa tokko keessaa odeeffannoo argachuudhaaf namoota yookiin qaamota jamaa sanaa fudhatanii itti fayyadamuuti.

Yaaduma kana kan deeggaru Addunyaa, (2001:65) akka kaa'etti , namoota dhimmi ilaallatu hunda irraa odeeffannoo funaanuun rakkisaa waan ta'eef, iddattoo filataman irraa odeeffannoo argachuun bu'uura taasifachuun argannoo isaa qaamolee dhimmichi ilaallatu maraaf oolchuun nidanda'ama jedha.

Yaadota olii irraa wanti hubatamu qaama odeeffannoon irraa funaanamuu malu hunda isaanii irraa odeeffannoo funaanuun rakkisaafi kan keessaa hinbahamne waan ta'eef,

bakka bu'oota isaanii filachuun odeeffannoo isaan irraa funaanuun barbaachisaa akka ta'eedha.

Kana waan ta'eef anis qorannoo kana yeroon adeemsisu gosoota iddatteessuu keessaa mala iddatteessuu miti carraa fayyadamee jira. Malli miti carraa kun ammoo iddatteessuu kaayyoo (purposive sampling), iddatoteessuu ammargee (convenient sampling)fi iddatteessuu darbaa dabarsaa (snow ball sampling) jedhamutti yoo qoodamu isaan kanniin keessaa kan ani itti fayyadame mala iddatteessuu akkaayyooti. Sababbiin mala kana filadheefis, dhimma qoratamu irratti namoota muuxannoofi hubannoo qabu jedhee itti amane ofumaa murteesse waanan amaneeffidha.

Dhimma kana ilaalchisee Addunyaan (2011:67) Berg (2001:32), waabeffachuun yoo kaa'u, "when developing a purposive sample, researcher use their special knowledge or expertise about some group to select subjects who represent this population," jechuun cimsa. Kana jechuun namni odeef-kennitoota filatu tokko beekumsaafi muuxannoo qabutti fayyadamuudhaan iddattoo warra kaawwan bakka bu'uu danda'an filachuu qaba jechuudha. Bu'uuruma kanaan haala armaan olitti ibsameen mala iddattoo qorannicha waliin deemuu dandaa'a jedhe filadheen jira. Kana waan ta'eef abbootii gadaa dhiira 5 maanguddoota dhiira 2 barsiisota dhiira 5 ogeeyyii garagaraa dhiira 3 ida'ama namoota 15 filadhhee qorannicha gaggeessee jira.

BOQONNAA AFUR: QAACCESSA RAGAA

4.1. Sirna Moggaasa Maqaa Gujii

Sirni moggaasa maqaa Gujii bifa lamaan gaggeeffama. Isaanis: Moggaasa Maqaa Dhalootaafi Jila Maq-baasa jedhamuun beekkamu.

4.1.1. Moggaasa Maqaa Dhalootaafi Maalummaa Isaa

Akka Oromoo Gujiitti hiikni kallattii moggaasaa, maqaa dhalootaa yeroo daa'imman dhalatan maatiidhaan bahu akka ta'eefi maqaan kun maqaa namni bakka adda addaatti ittiin waamamuufi namni tokko kan biraa irraa adda bahee ittiin beekamu, dhiiraafis, dubaraafis kan bahu ta'uu af-gaaffii Obbo Gammadaa Adulaa waliin gaafa guyyaa 04/06/2008 ganda Daraartuutti adeemsifameen hubatamee jira. Dabalataanis guyyuma kana af-gaaffii Obbo Jaarsoo Jiloo waliin taasifameenis moggaasa jechuun bakka bu'aa maqaa namaa jechuu yoo ta'u, moggaasa maqaa jechuun ammoo maqaa daa'immaniif abbaafi firoottan dhiigaatiin kennamu yookiin bahu jechuudha.

4.1.2. Yoomessa Moggaasa Maqaa

Gujiiin maqaa nama dhalatuu kan moggaasu guyyaa ilmi yookiin intalti dhalattee kaasee guyyaa 3-4 jiran keessatti ta'a. Kunis guyyaa dubartiin deechee bishaan itti dhiqattu irratti raawwatama. Dubartiin intala yoo deesse guyyaa sadiitt, ilma yoo deesse guyyaa afuritti dhaqna waan dhiqattuuf guyyoottan jedhame kana keessatti maqaan moggaafamuuf sababa akka ta'e raga argame irraa hubachuun danda'amee jira. Ilmi yookiin intalli dhalattee haati erga bishaan dhiqatteen duuba abbaan habbaarratee /hammatee/ daa'ima dhalatte dhungachuuf yeroo ofitti fuudhu haati maaliin akka ofitti fudhate nigaafatti. Innis "Raada, sa'a kanaan habbaarradhe", jechuun loon kennaaf. Horiin kennamu kun ameessaa yookiin qabeenya handhuraa ta'uu isaati. Kanaaf, ilmiifi intalli Oromoo Gujii guyyaa dhalatan 3ffaa yookiin 4ffaa irraa kaasee qabeenya horatu jechuudha. Ameessi erga kennameen duuba maqaan ilmaafi intala dhalatteef akka moggaafamu Obbo Culuqqee Sorsaa af-gaffii gaafa guyyaa 07/07/2008 magaala Adoolaatti isaaniif dhiyaateen lafa kaa'anii jiru. Handhuraan ijoolleef kennamu baay'inaan horii akka ta'eefi yoo horiin baay'inaan hin jiraanneefi ameessi rima'a ta'e

tokkollee jiraate jabbii garaa haadhaa keessa jiruillee kennuun akka danda'amu, inni kun ammoo gama tokkoon milkii daa'ima dhalatee kan ittiin ilaallatanis akka ta'e ibsan. Kana jechuun ameeessi handhuraaf kenname sun yoo hore daa'imni sun milkii qabeessa godhamee fudhatama jechuunis ibsee jira.

Kennaa daa'immaniif kennamu ilaalchisee, kennaan kan kennamu yeroo maqaan moggaafamu qofa osoo hintaane daa'imman dhalatan yoo harma haadhaa hodhuu didan maatiis ta'ee firoottan akka daa'imman hodhan hawwuun yoo hoote sa'a, raada,ykn kan biraa maqaa dhahuun siifan kenna jechuun waada galuun daai'mman akka carra yoo hodhan waadaan galame sun raawwatamuun kan kennamu ta'uu Obbo Culuqqee Sorsaa itti dabaluun ibsee jira. Kanaaf kennaan daa'immaniif kennamu guyyaa moggaasaa qofa akk a hin taane wanti nama hubachiisu kan jiru ta'uudha.

Moggaasni maqaa baay'inaan guyyoota sadii hanga afuriitti haa raawwatamu malee guyyoota kanaan alattis haalota adda adda irratti hundaa'ee kan raawwatamu ta'uu af-gaaffii Obbo Culuqqee Sorsaafi Obbo Makkoo Rasaa waliin gaafa guyyaa 07/07/2008 fi 17/08/2008 taasifameen hubatamee jira.

Haalli raawwii moggaasaa maqaa dhalootaa kun salphaafi jila guddaa kan hinqabne, manuma jireenyaatti abbaafi firoottan dhiigaa ijoolleedhaaf maqaa kan moggaasan ta'uu af-gaaffii Obbo Hayilee Boruu waliin gaafa guyyaa 10/07/2008 adeemsifameen hubatamee jira. Kanaaf moggaasni maqaa dhalootaa iddoo jilaa kan biraa kan hinbarbaanneefi manatti kan adeemsifamu ta'uu isaati.

Yaaduma kana irratti Obbo Culuqqee Sorsaa dabalee yoo ibsu, guyyaa dubartiin dhaqna dhiqattu dubartoonni laga bu'uudhaan bishaan yaa'aa okkoteetti warabuun manuma jireenya keessatti haadha dhaqna dhiqanii marqaa qophaa'e erga nyaatanii booda maqaan akka moggaafamuudha.

4.1.3. Qaama Moggaasa Maqaa Raawwatu

Haala moggaasa maqaa Oromoo Gujii keessatti maqaa daa'imman dhalatanii yeroo baay'ee kan moggaasu abbaa daa'immanii akka ta'eefi darbee darbee firoottan dhiigaa kan akka obboleessa abbaatiin akka raawwatamu, Kunis yeroo abbaan mana hinjirrefi

osuma jiranuu firoota isaanii affeeruun maqaa haalli ittiin moggaasan jiraachuu af-gaaffii Obbo Boneyyaa Waaqoo waliin gaafa guyyaa 20/07/2008 adeemsifameen hubachuun danda'amee jira. Kun kan godhamuuf sababa biraatiif osoo hintaane yeroo baay'ee maqaa waan baasaniif mee amma ammoo isin baasaa jechuudhaan kan adeemsisan ta'uus dabalee naa ibsee jira.

4.1.4. Ulaagaalee Moggaasa Maqaa

Moggaasni maqaa Oromoo Gujii haalota adda addaa irratti hundaa'ee kan moggaafamu ta'uu raga Barruu Waajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii irraa argamefi af-gaaffii Obbo Gammadaa Adulaafi Obbo Heexoo Dabbasoo waliin gaafa guyyaa 04/06/2008 gaggeeffame walbira qabuun hubachuun akka danda'ameetti haala jiruufi jireenyaa, taateewwan, kabaja qabeenya uummama naannoo isaanii kkf kan bu'uura godhataniidha. Isaaniis: Ji'a daa'imman itti dhalatan, bakka itti dhalatan, gaddaafi gammachuu maatiin yeroo ijoolleen dhalattu qaban, Ayyaana dhalatan, mallattoo daa'imni dhalatte qabdu, haala itti dhalatan, jaalala uumamaa, fedhiifi hawwii maatiin qabuun, bifa, haala qaamaa, gootummaa, yaadannoo akkoo, akaakoo, abuuboofi kan kana fakkaatan giddu-galeessa godhachuudhaan kan moggaafamu ta'uu hubatamee jira. Tokko tokkoo isaanii haala armaan gadiitiin kan ramadamaniifi hiikni isaanis maal akka ta'e yaada isaanii irraa hubachuun danda'amee jira.

4.1.4.1. Maqaalee Yeroo Yookiin Sa'aatii Namni Itti Dhalateen Walqabatee

Moggaafamu

Dhiiraaf	Dubaraaf
Bariisoo	Bariitee
Barraaqoo	Ganamo
Boruu	Diiramu
Bareetto	Diiree
Baanataa	Ganamee

Maqaaleen olitti tarreeffaman kunniin maqaa daa'imman halkan sa'aatii 11:00 hanga ganama sa'aatii 4:00tti dhalataniif kan moggaafamu ta'uu af-gaaffii Obbo Heexoo Dabbasoo waliin gaafa guyyaa 04/06/2008 taasifameen hubatamee jira. Kunis barii

barraaqa yeroo lafti bari'uu geessuu jalqabee hanga yeroo loon bahaniifi kan kana fakkaatan dhalachuu isaanii kan ibsaniidha. Fkn.Barraaqoon nama barraaqqa dhalateef, Bariisoo, Bariiteefi Bareettoon nama barii dhalateef, Ganamoofi Ganameen nama ganama dhalateef, Diiramuufi Diireen nama barii diirama dhalateef, Baanataan nama banata ykn yeroo bobbaa loonii dhalateef, Boruun ammo nama yeroo lafti bari'uuf jettu dhalateef maqaa moggaafamaniidha. Akka waliigalaatti garuu maqaaleen kunniin uunkaan gargar haa fakkaatan malee hiikkaan isaan qaban walitti dhiyaataadha.

Dhiira	Dubara
Waare	Waaree
Waariso	Waaritee
Waariyoo	
Warii	
Waarsoo	

Isaan olii kunniin ammo maqaa daa'imman guyyaa sa'aatii 4:00 irraa eegalee hanga sa'aatii 6:00tti dhalataniif kan moggaafamu ta'uus af-gaaffii kanaan hubatamee jira. Maqaalee kanneeniif tokko tokkoon hiikka kennuuf hiikni isaanii wal fakkaataadha. Kanaaf akka waliigalaatti daa'imman sa'aatii 4:00 irraa eegalanii hanga guyyaa qixxeetti dhalatan ibsuuf kan moggaafamuudha. Hundi isaanii jecha “Waaree” jedhu irraa kan maddaniidha.

Dhiira	Dubara
Guyyee	Guyyaatu
Guyyoo	guyyikko
Guyyisoo	
Saafayii	

Isaan kunniin maqaalee daa'imman guyyaa sa'aatii 7:00 irraa eegalee hanga sa'aatii 10:00tti dhalataniif moggaafamuudha. Fakkeenyaaf Guyyoo, Guyyee, Guyyisoo, Guyyaatu, Guyyikko kan jedhan guyyaa kan jedhu bakka kan bu'an yoo ta'u, Saafayii kan jedhu ammo saafaya nama dhalate kan ibsuudha. Saafaya jechuun yeroo aduun akka malee cimtee nama gubdu jechuudha.

Dhiira

Galchuu

Galcha

Dubara

Galchumee

Maqaalee daa'imman guyyaa sa'aatii 11:00 hanga sa'aatii 12:00 dhalataniif moggaafamuudha. Maqaaleen kunniin kan isaan bakka bu'an yookiin ibsaan yeroo loon moonaatti galan kan dhalataniidha

Dhiira

Elemaa

Dubara.

Eletaa

Maqaalee Galgala sa'aatii 1:00 hanga sa'aatii 3:00 dhalataniif moggaafamuudha. Inni kun irra caalaa kan bakka bu'ee moggaafamu yeroo loon elmaman warra dhalataniifiidha.

Dhiira

Galgalo

Dubara

Galgoo

Galgaluu

Galgalee

Daa'imman halkan keessa sa'aatii 4:00 hanga sa'aatii 6:00 dhalataniif maqaa moggaafamuudha. Bu'uurri hiikkaa maqaalee kanniinii jecha "Galgala" jrdhu yoo ta'u, maqaaleen kunniinis galgala dhalachuu isaanii kan ibsuudha.

Dhiira

Hoxxeessaa

Dubara

Hoxxee

Halkamee

Maqaaleen kunniin ammoo kan moggaafaman daa'imman halkan sa'aatii 7:00 hanga sa'aatii 10:00tti dhalataniifiidha. Kanaafuu daa'mman kun warra halkan qixxee kaasee hanga sa'atii 10:00 dhalatan jechuudha. Hoxxeessa jechuun halkan qixxee jechuudha. Hlkamee kan jedhu ammo halkan kan jedhu irraa kan moggaafameedha.

4.1.4.2. Maqaalee Ji'a Daa'imman Dhalataniin Moggaafaman**Dhiiraaf**

Adoola

Adoolee

Dubaraaf

Adule

Adoolee

Maqaaleen kunniin kan moggaafamandaa'imman ji'a Adoolessaa keessa dhalataniifiidha. Haa ta'u malee, Adoolaan maqaa lafaa irrattillee hundaa'ee kan moggaafamu ta'uu Obbo

Dastaa Dheekkamaa waliin gaafa guyyaa 20/09/2008 af-gaaffii tasifameen hubatamee jira.

Dhiira

Hageyyoo

Dubara

Hageyya

Hagoo

Maqaaleen olii kunniin maqaa daa'imman ji'a Hagayyaa dhalataniif moggaafamu yoo ta'u maqaalee ji'icha calaqqisiisan ta'uu Obbo Ilfinaa Jiloo irraa raga argadheen hubadhee jira..

Dhiira

Birraa

Dubara

Birrituu

Birroolee

Birroo

Maqaan daa'imman ji'a birraa keessa dhalataniif moggaafamuu ammo kan olitti ka'amaniidha. Maqaaleen kunniin jecha bu'uura isaanii ta'e kan "Birraa" jedhu irraa kan maddaniidha jechuun Obbo Baallii Guyyee gaafa guyyaa 18/09/2008 naa ibsee jira. Kanaaf hiikni isaanis isuma kana kan calaqqisiisuudha.

Dhiira

Arraasaa

Dubara

Arraaso

Ijoollee ji'a Arraasaa/Guraandhalaa dhalataniif maqaa moggaafamu akka ta'e guyyuma kana gaaffii Obbo Baallii Guyyee waliin taasifameen hubatamee jira.

Dhiira

Badheessa

Dubara

Badheesso

Badhoo

Ijoollee Ji'a Badheessaa/ Bitootessa keessa dhalataniif maqaa moggaafamuudha.

4.1.4.3. Maqaa Daa'immanii Addeessaan Walqabatee Moggaafamu

Dhiiraaf

Baatii

Addeessa

Culuqqe

Dubaraaf

Baatii

Maqaaleen kunniin ji'a yookiin addeessa reefu bahaa jirtu irratti hundaa'uudhaan daa'imman dhalataniif kan moggaafaman akka ta'e ragaa Obbo Culuqqee Sorsaa irraa argameen hubatamee jira. Keessattu ji'i baatee hanga guyyaa 12ffaatti yeroo jiru keessatti daa'imman dhalataniif maqaa moggaafamuudha. Fkn. Maqaa Culuqqe jedhu yoo ilaalle yeroo baatiin reefu culuqi jettu ykn mul'attu nama dhalateef kan moggaafamuudha. Yeroon kun yeroo dukkanaa gara ifaatti itti bahaa deeman waan ta'eef akka gaariitti kan fudhatamuudha.

Dhiira

Goobana

Goobanoo

Dubara

Goobanee

Ji'a goobana gahe irraatti yookiin goobane irratti hundaa'uudhaan daa'immaniif maqaa moggaafamuudha. Inni kun keessattuu daa'imman baatiin baatee guyyaa 15ffaa irratti dhalataniif kan moggaafamuudha.

Dhiira

Dukallee

Dukkii

Dubara

Dukkoo

Dukkanii

Maqaaleen kunniin kan isaan da'immaniif moggaafaman addeessa lixee dukkanaa'e irratti hundaa'uudhaan ta'a. Kanaaf as irratti kan hubatamuu qabu dukkana aduun lixuutiin akka wal hinqabanne ta'uu isaati. Moggaasni maqaa kun kan raawwatamu daa'imman baatiin baatee guyyaa 16ffaa irraa eegalee hanga baatiin lammata baatutti dhalataniif moggaafamuudha.

4.1.4.4. Maqaalee Ayyaana Daa'imman Itti Dhalataniin Wal qabatee Moggaafamu

Dhiiraaf

Adulaa

Areerii

Dureessa

Dullacha

Carii

Bakkalcha

Dulloomaa

Dulloo

Nageessaa

Basaayye

Dubaraaf

Dullattii

Dureettii

Maqalee armaan olitti tarreeffan kunniin maqaalee guyyoota yookiin ayyaanota Oromoo Gujii irratti hundaa'anii moggaafaman akka ta'e af-gaaffii Obbo Aanolee Dharroofi Obbo Jaarsoo Geshoo waliin gaafa guyyaa 04/06/2008 taasifameen hubachuun danda'amee jira. Tokko tokkoon fudhannee yoo ilaallu hiika mataa isaanii kan qabaniidha. Fakkeenyaaf, Adulaafi Adulee yoo fudhanne maqaa daa'imman guyyaa Ayyaana Adulaa jedhamu dhalataniif kan moggaafamuudha. Maqaaleen akka Areeriifi Areeroo ammo kan moggaafamu daa'imman guyyaa Ayyana Areerii dhalataniifiidha. Maqaaleen akka Dureessaa, Dureefi Dureettii kan moggaafaman guyyaa Ayyana Dureettii jedhamu daa'imman dhalataniifiidha. Cariin kan moggaafamu ilma ayyaana Carrawaa keessa dhalateefiidha. Ayyaanni kun Ayyana daa'immanii jedhamee beekkama. Kanaan alatti maqaaleen akka Dullachaa, Dulloomaa, Dulloofi Dullattii daa'imman guyyaa Ayyaana Dullatti yookiin maanguddootaa dhalataniif kan moggaafamuudha. Nageessaan ammo daa'ima guyyaa Ayyaana Gidaadaa dhalateef kan bahuudha. Guyyaa Ayyaana Gidaadaa daa'imni dhalate/tte hanga warri angafaa du'anitti hindu'u/tu jedhamee waan amanamuuf maqaan guyyaa kanaan nimoggaafama. Basaayye maqaa ilma Ayyaana Basaa keessa dhalateef kan moggaafamuudha.

Guyyaa Ayyaanotaa yoo jennu guyyaalee ji'oota waggaa keessatti argaman ta'ee hundi isaaniituu kan hiikkaa mataa isaanii qabaniidha. Fakkeenyaaf, Adulaa yoo ilaalle guyyaa gammachuuti. Kanaaf daa'imman guyyaa kana dhalatan akka milkii gaariitti ilaallamu. Guyyaan kun guyyaa jiloonni adda addaa itti gaggeeffamuudha.

Ayyana Dureetti ammo yoo ilaalle guyyaa loonii jedhama. Guyyaa kana maqaan yoo moggaafamu jireeny gaariin kan jiru ta'uu agarsiisa. Kanaaf Ayyaana dhalataniin maqaa moggaafamu yoo jennu haala akkasiitiin hubachuun barbaachisaadha.

4.1.4.5. Maqaalee Waqtii Daa'imman Dhalataniin Walqabatee Moggaafamu

Ragaa Obbo Aanolee Dharroofi Obbo Jaarsoo Geshoo irraa guyyuma 04/06/2008 argameen maqaaleen yeroo kana moggaafaman maqaalee waqtii gannaafi bonaa irratti hundaa'uudhaan moggaafamaniidha. Maqaaleen kunniinis kanneen armaan gadii akka ta'anis ragicha irraa hubachuun danda'mee jira.

Dhiiraaf

Boneyya

Dubaraaf

Bonee

Bonisoo

Daa'imman Waqtii bonaa yeroo roobni hinjirre dhalatan maqaa akkasii kanatu moggaafamaf. Yeroon kun yeroo roobni hin jirre waan ta'eef haalli jireenyaas rakkisaafi kan hin mijoofta hiikkaa jedhu irraa hubachuu dandeenya.

Dhiira

Gannaalee

Roobee

Roobaa

Soraa

Gannoo

Dubara

Roodduu

Roobalee

Bokkeyoo

Gannituu

Maqaaleen olitti tarreffaman kunniin ammo faalla warra waqtii bonaa dhalataniif moggaafamuuti. Kana jechuu maqaaleen kunniin kan moggaafaman daa'imman waqtii gannaa dhalataniifiidha jechuudha. Kanaaf yeroon kun yeroo jidhaa waan ta'eefi wanti jireenyaaf barbaachisanis kan argaman waan ta'eef akka gaariitti ilaallama. Maqaan Gannaalee jedhu maqaa lagaatinis nimoggaafama. Roobaleen ammo maqaa baallii gadaatis ta'uu nidanda'a. Haa ta'u malee mata duree kana jalatti kan dhiyaatan waqtii gannaa ykn roobaa daa'imman dhalatan ittin moggaasuufiidha. Gannaalee, gannoofi Gannituun ganna jecha jedhu irraa kan dhufeeffii ganna bakka bu'uudha. Roobee, Roobaa, Roodduufi Roobalee n ammoo rooba jecha jedhu irratti hundaa'anii moggaafamaniidha. Bokkeyoon ammoo bokkaa kan bakka bu'uudha.

4.1.4.6. Maqaalee Haala Gaddaafi Gammachuu Maatiifi Biyyaan Walqabatee**Moggaafamu****Dhiiraaf**

Gammadaa

Gammachuu

Mijuu

Danboobii

Danbalaa

Uddeessaa

Aaga

Dubaraaf

Mijuu

Gammadduu

Maqaaleen kunniin maqaa gammachuu waliin walqabatanii moggaafamaniidha. Kunis haala adda addaatiin kan ibsamuudha. Fakkeenyaaf, yeroo jiruu gaariin maatii keessa jiru, haalonni adda addaa mijaawaa ta'an dhalachuu daa'immanii kan ibsuudha. Gammachuu, Gammadaa, Gammadduu, Danbalaa maqaaleen jedhaman maqaa daa'immaniif haala jiruu gaariifi gammachuu keessa dhalataniif moggaafamuudha. Mijuu maqaan jedhus haaluma jireenya gaarii kan ibsuudha. Hiikni kallattii jecha "Mijuu" guutuu jechuudha. Aaga kan jedhus maqaa nama yeroo quufaa dhalateef moggaafamuudha.

Dhiira

Duubee

Duuba

Isaan kun abbaa mana hinjirreen kan dhalatan ta'uu isaanii ibsuuf maqaa daa'immaniif moggaafamuudha.

Dhiira

Hinseenee

Loloo

Lole

Dubara

Hinseenee

Jibboo

Tasoo

Maqaaleen kunniin kan moggaafaman daa'imman dhalatan sunniin tasa osoo itti hin yaadiin kan dhufan yookiin dhalatan ta'uu isaanii agarsiisuufiidha. Kanaaf wanti osoo hin barbaadiin dhufu tokko ammo akka isa barbaadamee dhufuu ta'uu dhiisuu isaa hiikka jedhu kan calaqqisiisu ta'uu isaati. Kana malees daa'imman yeroo lolaa dhalatan kan ittiin moggaafamaniidha. Fakkeenyaaf Loloo yookiin Lole yeroo lolaa ta'uu agarsiisa. Kun ammoo kan osoo itti hin gammadin ykn haala rakkisaa keessatti dhalachuu daa'immaniitiif moggaafamuu kan agarsiisuudha. Maqaan 'Jibboo' jedhu jecha 'Jibba' jedhu irraa kan moggaafame yoo ta'u, 'Tasoo' kan jedhu ammoo jecha 'Tasa' jedhu irraa kan moggaafameedha.

Dhiira

Dharro

Dubara

Dharroo

Maqaa maatiin dubara yookiin dhiira horachuu/argachuu yeroo barbaadanitti daa'imman dhalataniif moggaafamuudha. Dharroon jecha Dharraa jedhu irraa kan dhufeedha. Dharraa jechuun ammo waa hawwu, barbaaduu, fedhuu, kajeeluu jechuudha. Kanaaf maqaaleen kunniin hawwii irratti hundaa'anii kan moggaafamaniidha.

4.1.4.7. Maqaalee Kabaja Sirnoota/Jiloota adda addaatiin Walqabatee Moggaafamu

Akka abbaan gadaa Obbo Duubee Waaqoo gaafa guyyaa 04/06/2008 naa ibsanitti maqaaleen haala kanaan moggaafaman maqaalee yeroo jila adda addaa mogaafama yoo ta'u isaaniis kanneen armaan gadii akka ta'an ibsa naa kennan irraa hubachuun danda'amee jira.

Dhiiraaf

Gadaa

Baallii

Jiloo

Jaarraa

Gumii

Muuda

Danboobaa

Danboobii

Dubaraaf

Muudee

Akkuma mata duree isaa irraa hubannuutti maqaaleen kunniin maqaa daa'imman yeroo sirnoota kanniin dhalataniif moggaafamuudha. Fakkeenya Gadaan kan moggaafamu ilma yeroo sirni gadaa gaggeeffamu ykn bara gadaa dhalateef yoo ta'u, Jiloon yeroo jilli adda addaa gaggeeffamu kan dhalateefiidha. Jilli kunis maq-baasaa, jaarraa utaaluu fi kan kana fakkaatan ta'uu danda'a. Gumiin ammo abbootiin yaa'aa dhimma gadaa irratti walitti dhufanii yeroo mari'atan, seera baasan keessa daa'imman dhalataniif kan moggaafamuudha. Maqaan Baallii jedhu ammo yeroo wal harkaa fuudhinsa baallii gadaa daa'imman dhalataniif kan moggaafamuudha. Jaarraan nama yeroo jila jaarraa utaaluu dhalataniif kan moggaafamuudha. Muuda ammo nama yeroo ayyaana ykn jila Muudaa dhalataniif kan moggaafamuudha.

4.1.4.8. Iddoofi Haala Yookiin Tartiiba Itti Dhalataniin Walqabatee Maqaa

Moggaafamu

Dhiiraaf

Sallii

Kurnyii

Lammeessaa

Dubaraaf

Sallii

Kurnyii

Maqaaleen kunniin kan moggaafaman tartiiba daa'imman maatii keessatti dhalataniiniidha. Fakkeenyaaf maqaan Sallii jedhu daa'imman jiran keessaa saglaaffaa irratti kan dhalatan yoo ta'u, kurnyiin ammo intalaafi mucaa kurnaffaa irraatti dhalateef ykn dhalatteef maqaa moggaafamuudha. Lammeessaan ammoo ilma maatii keessattii lammaffaa dhalateef maqaa moggaafamuudha. (Af-gaaffii Obbo Hayilee Boruu waliin gaafa guyyaa 10/07/2008 taasifame).

Dhiira

Godaanaa

Diidoo

Halakee

Gabayyoo

Karaa

Dubara

Godaanaa

Yaattoo

Gabayyoo

Maqaaleen kunniin kan isaan daa'immaniif moggaafaman yeroo maatiin godaansa irra jiranitti yookiin bakkaa bakkatti socho'aa jiranitti daa'imman dhalataniifiidha. Godaanaafi Godaannaan kan godaansaan walqabatu yoo ta'u, Diidoon jecha diida/ ala jedhu bakka bu'a. Halakeenis ala kan jedhu kan bakka bu'eedha. Yaattoo kan jedhu jecha Yaa'uu, deemuu jedhu irraa kan maddeedha. Gabayyoon nama gabaatti dhalateef, Karaa kan jedhu ammoo osoo karaa deemaa jiranii daa'ima dhalateef kan moggaafamuudha. Kanaafma qaalee manaan alatti daa'imman dhalataniif moggaafamuudha.

4.1.4.9. Maqaalee Jaalala Uumamaaf Qabaniif Jecha Daa'immaniif Moggaafaman

Dhiiraaf

Birbirsaa

Odaa

Mokkonna

Gaddaa

Biiqqaa

Me'ee

Uddeessaa

Saarajjo

Abbayyii

Waaccuu

Dambii

Qachaa

Dubaraaf

Baddeessoo

Abbayyii

Waattoo

Arraaso

Bunee

Qilxaa
Baddeessaa
Waddeessa
Dhaddacha
Gololcha
Ejersa
Qabeessa

Maqaaleen asiin olitti tarreeffaman kunniin kan isaan daa'imman dhalataniif moggaafaman maqaa mukkeen gurguddoo, jabina qabaniifi aadaaf bakka guddaa qabaniin walqabateeti. Fkn. Mukkeen akkaa Odaa, Abbayyii, Qilxaafi Birbirsaa mukkeen jilootaa adda addaatiif bakka guddaa qabaniifi kabajaman waan ta'aniif daa'immaniifis maqaan dhalootaa maqaa mukkeen kanaatiin moggaafama. Akkasumas, Mukkeen akka Gololchaa, Gaddaa, Dhaddacha, Biiqqaa, Ejersaafi Qachaa ammoo mukkeen ciccimoofi jabina qaban ta'uu isaanitiif daa'immaniifis maqaan moggaafamu maqaa mukkeen kanaatiin kan bakka bu'amu ta'a. Dabalataanis daa'imman naannoo mukkeen kunniin baay'atanitti yoo dhalatan maqaa mukkeen kanaatiin maqaan daa'immanii nimoggaafama. Fkn. Mokkonna maqaan jedhu nama naannoo mukni mokkonniisaa itti baay'atutti dhalateef, Waaccuun nama naannoo mukni waaccuu jedhamu kan qoree of irraa qabu laaftoo fakkaatu jirutti dhalate, Dambiin nama naannoo mukni dambii jedhamu kan yoo jirma isaa muranii dhaaban qabatu jirutti dhalateef moggaafamuudha. Walumaagalatti isaan kun maqaalee maqaa mukkeeniitiin moggaafamaniidha(Baqqalaa Busawwaa waliin af-gaaffii gaafa guyyaa 15/09/2008) taasifame.

Dhiira
Waadara
Adoola
Girja
Gannaalee
Haroo
Laayyoo
Hirboora
Samarro
Biluu

Dubara
Bisilee
Roobalee

Akka ragaan Obbo Heexoo Dabbasoo irraa argadhe ibsutti maqaaleen kunniin kan isaan daa'immaniif moggaafaman jaalala iddoo ykn. Lafaafi bishaaniif qaban ittiin ibsuufiidha. Fkn.Waadara, Adoola, Girja, Laayyoo, Roobalee, Biluu, Hirboora, Samarroofi kkf maqaalee iddootiin walqabatanii moggaafaman yoo ta'an, Gannaale ammoo maqaa lagaati. Haroon qaama bishaanii hara jedhamu irraa kan moggaafamuudha. Bisile ammoo bakka jiidhaa, lalisaatti dhalachuu mul'isuuf moggaafama.

4.1.5.0. Maqaalee Gootummaafi Jabina Qaamaa Irratti Hundaa'anii Moggaafaman.

Dhiiraaf

Hunna

Irii

Dhaka

Arba

Arboo

Arbichoo

Dubaraaf

Irrittii

Dhakkuu

Maqaaleen kunniin Daa'immaniif kan moggaafaman jabina qaamaa yeroo dhalatan qaban irratti hundaa'uudhaan ta'a. Fkn. Maqaan Arba ykn. Arbichoo jedhu daa'ima qaaman guddaafi humnaan cimaa ta'e Arbaan walbira qabuun moggaafamaaf. Hunna kan jedhu jecha "humna" jedhu irra kan dhufeedha. Irrittii, Irii kan jedhan jabaa, jabduu, cimaa ykn cimtuu kan bakka bu'aniidha.

Dhiira

Neenqoo

Janna

Morkataa

Didaa

Dubara

Neenqisoo

Falmattuu

Falmituu

Didduu

Maqaaleen olitti tarreeffaman kunniin daa'immaniif kan moggaafaman gootummaa bakka buusuudhaan yoo ta'u, kunis hawwii gara duraa ilmaan isaaniitiif qaban kan agarsiisuudha. Neenqoofi Neenqisoo kan jedhaman jecha "leenca" jedhan irraa kan moggaafamaniidha. Kun ammo bineensicha irraa moggaasuu osoo hintaane leenci goota ykn cimaa ta'uu isaatiif maqaa moggaafamuudha. Falmituufi Falmattuun kan waan tokko hin sodaanne kan jedhu bakka bu'uuf maqaa moggaafamuudha. Maqaan Janna jedhu

jecha “Jagna” jedhu irraa kan madde yoo ta’u, hiikni isaas goota kan jedhu bakka bu’a. Didaa, Didduufi Morkataan ammoo kan tole hin jenne, kan waa didu, morkatu bakka bu’uun maqaa moggaafamuudha.

4.1.5.1. Bifaan Maqaa Moggaafamu

Dhiiraaf	Dubaraaf
Gurraacha	Bisile
Diimaa	Baddeessoo
Baddeessaa	Daraartuu
Bisiloo	

Maqaaleen kunniin kan isaan moggaafaman bifa daa’imman yeroo dhalatan qaban irratti hundaa’uudhaan ta’a. Maqaa Baddeessaafi baddeessoo jedhu yoo ilaalle maqaaleen kunniin firii muka baddeessaa jedhamu irratti hundaa’anii moggaafamu. Firiin muka kanaa yeroo bilchaatu bifa gurraacha waan qabuuf nama bifa gurraacha’eef maqaa moggaafamuudha. Daraartuu maqaan jedhu jecha “daraaraa” jedhu irraa kan moggaafamu yoo ta’u hiikni isaa bareedduu, kan bifa ilillii qabdu jechuudha. Bisiloofi Bisileenis kan bifa gaarii qaban kan bakka bu’aniidha. Diimaan nama yeroo dhalatu baay’ee diimatuuf, Gurraachi ammo nama yeroo dhalatu gurraacha’uuf maqaa moggaafamuudha.

4.1.5.2. Fedhiifi Hawwii Maatiin Qabuun Walqabatee Maqaa Moggaafamu

Dhiiraaf	Dubaraaf
Mijuu	Mijuu
Dabalaa	Hawwii
Dureessaa	Caaltuu
Caalaa	

Isaan kun maqaalee maatiin fedhaafi milkaa’ina gaarii hawwuudhaan daa’imman isaaniitiif moggaasaniidha. Maqaan Mijuu jedhu jecha guutuu jedhu kan bakka bu’uudha. Maqaan Dabalaa jedhu ammo yeroo baay’ee kan moggaafamu ilma dhiiraa dabalani argachuu barbaadani akka carraa ilma dhiiraa yoo argatan maqaa moggaafamuudha. Dureessa, Caalaafi Caaltuu kan jedhaman ammo qabeenyaafi waan gaarii hawwuudhaan maqaa daa’immaniif moggaafamaniidha.

4.1.5.3. Haala Qaama Daa'imman Dhalatanii Ilaaluun Maqaa Moggaafamu

Dhiiraaf

Baggajjaa

Barcuu

Bonjaa

Mollicha

Utukkee

Utukkanna

Dubaraaf

Tukee

Bunjoo

Bunjuree

Maqaaleen haala armaan oliitiin moggaafaman kan daa'imman yeroo dhalatan qaamaan guddinaafi furdina qaban ilaaluudhaan baasaniifiidha.

Fkn. Baggajjaan qaamaan guddaa, Barcuun qaamaan furdaa ta'uu mul'isa. Warri hafanis hiikuma walfakkaataa waan qabaniif fakkeenyumaa kanaan bira darbamee jira.

Dhiira

Bido

Caaccuu

Makkoo

Dabbasoo

Iyyaa

Dubara

Biduu

Luuccoo

Guduruu

Ruufu

Moggaasni maqaa olii kun kan moggaafamu daa'imman yeroo dhalatan qaama isaaii irraa mallattoo adda addaa qabaniifi qaama isaanii ilaaluun kennamuufiidha. Fakkeenyaaf Bidoofi Biduun kan moggaafamu daa'imman dhalatan yoo qaama isaanii irraa mallattoo akka gurraacha'uu qabaniidha. Caaccuufi Iyyaan ammoo warra harka yookiin luka isaanii irraa dhankuu ykn waan quba dabalataa fakkaatu of irraa qabaniif moggaafamuudha. Dabbasoon kan yeroo dhalatu rifeensa baay'inaan nafa irraa qabu yoo ta'u, Makkoon ammo kan miilli isaa gara keessatti xiqqoo akka dabuu ta'ee dhalateef moggaafamuudha.

Dhiira

Tumujuu

Dunguu

Xeendhee

Deggeelaa

Bexela

Dubara

Dinkii

Maqaa warra qaama xiqqaatuufi gabaabaa ta'aniif moggaafamuudha. Maqaaleen Xeendheefi Bexela jedhaman warra qaama xiqqaataniif kan bahu yoo ta'u, maqaaleen akka Deggeelaa, Tumujuufi Dunguu jedhaman ammo gabaabbinaaf kan moggaafamaniidha.

Dhiira

Xeephisaa

Teephii

Huqqaa

Liiloo

Dubara

Qaldhoo

Isaan kunniin warra qaama qal'ataniifi huuqqina qaban akkasumas, qaama dheerataniif kan moggaafamuudha. Fakkeenyaaf Liiloon kan qaama qal'atuufi dheerina qabu yoo ta'u, Xeephisaa, Teephiifi Qaldhoon kan qal'ina qabaniif baha. Huqqaan kan qaamni huuqqataa ta'eef maqaa moggaafamuudha.

Dhiira

Mi'eessaa

Lookoo

Dabalaa

Quxulle

Cuquliisa

Dubara

Leemmu

Lookoo

Wacaatuu

Danbalii

Xummee

Simboo

Leedii

Lalii

Sanbaree

Daanna

Loomii

Luuccoo

Lootuu

Dhangalaatuu

Cuqulii

Bunee

Nadhii

Meexxarii

Maqaaleen armaan olitti tarreeffaman kunniin maqaa bareedinaan walqabatanii moggaafamaniidha. Fakkeenyaaf Leediin kan moggaafamu intala dubaraa gurraattii naatoo qabeettiifi miidhagduu taateef yoo ta'u, Lookoon ammo koorniyaa lamaaniifuu

dhedheeroo dhaabii bareedaniif kan bahuudha. Akka ragaan maanguddootaa ibsutti Luuccoon rifeensa mataatiin walqabatee kan moggaafamuudha. Xummeen intala afaan ishii dhiphoofi bareedduu taateef maqaa moggaafamuudha. Simboon ammo naatoo qabeettii kan taateef kan moggaafamuudha. Cuquliin intala bareedduu taateef kan moggaafamuudha. Kunis maqaa sinbira bareedduu taate irratti hundaa'ee moggaafamuudha. Laliin intala bareedduu akka bishaanii qulqulluu taateef moggaafama. Lalii jechuun taliila jechuudha. Meexxarriin kan rifeensi ishii dheeraa ta'e ishiinis bareedduuf baha. Akka ragaan maanguddootaa ibsutti maqaaleen tokko tokko kan bareedinaaf bahan guyyoota 3-4 keessatti qofa osoo hinta'in yeroon booda bifaafi haala daa'immanii ilaaluun akka moggaafamu hubatamee jira.

4.1.5.4. Yaadannoo Hidda Dhalootaatiif Maqaa Moggaafamu

Dhiiraaf

Gujii

Gujoo

Handooya

Dubaraaf

Daraartuu

Maqaaleen kunniin kan moggaafaman gosa, firaafi maqaa Akaakoo, Abuuboofi Abutturoo ittiin yaadachuudhaaf maqaa daa'immaniif kennamaniidha. Fakkeenyaaf Gujii kan jedhu gosa Gujii ittin maqaa dhahuuf, Gujoon abbaa damee Gujii sadan/Uraagaa, Maattiifi Hookkuu/ ta'uuf, Handooyi gosa Maattii kessaa tokko waan ta'eef, Daraartuun ammo Gosa Uraagaa keessaa tokko waan ta'eef isaan kana ittiin qabachuufi hidda abuuboofi Abutturoo isaanii tursiisuuf kan moggaafamu ta'uu isaati.

4.1.5.5. Sochii Qaamaa Ilaaluudhaan Maqaa Moggaafamu

Diiraaf

Saatanaa

Ideemaa

Fetettee

Billaacha

Dubaraaf

Sinbirree

Billisee

Hurriisee

Saatanaan ariitiidhaan walqabsiifamee kan moggaafamuudha. Ideemaafi Fetetten kan asiifi achi sosocho'uudhaan moggaafamuudha. Billaachafi Sinbirree kan jedhamanis sochii

daa'imman taasisaniin moggaafama. Sababni isaas billaachiifi sinbirri ariitiin waan socho'anii kanu irraa kan moggaafamuudha. Billiseefi Hurriseenis saffiisa ykn ariitii bakka bu'uun kan moggaafamaniidha. Akka Obbo Culuqqee Sorsaa gaafa guyyaa 07/07/2008 naa ibse irraa hubadhetti daa'imman erga dhalataniin booda sochii agarsiisaniin qofa osoo hin taane sochii haati osoo hinda'in taasistuufi sochii daa'imti garaa haadhaa keessatti taasisaniinis akka moggaafamu hubachuun danda'amee jira.

4.1.5.6. Maqaalee Jaalalaaf Moggaafaman

Dhiiraaf

Nokee

Ushunee

Dubaraaf

Sheelluu

Sochii daa'imman agarsiisan irraa ka'uudhaan jaalatanii maqaa jaalala agarsiisuuf moggaasaniidha.

4.1.5.7. Maqaa Sagalee Daa'ima dhalatee irratti hundaa'uun moggaafamu

Dhiiraaf

Bilbiloo

Xeenxena

Waacifaa

Xeenxenaan ilma yeroo dhalatu sagalee cimaa dhageessisuuf maqaa moggaafamuudha. Bilbiloonis daa'ima sagalee bilbilaa yookiin sagalee gaarii qabutti maqaa moggaafamuudha. Waacifaan ammoo daa'ima akkuma dhalateen irra deddeebi'ee boo'uuf maqaa moggaafamuudha.

Walumaagalatti Oromoo Gujii biratti maqaan ijoollee dhalatanii haala asiin olitti ibsameen kan moggaafamu yoo ta'u, maqaan moggaafamu tokko ammo wanta itti moggaafame waliin walitti hidhama Aadaa, Seenaa, Afoolaa, Afaanii, Gaddaafi Gammachuu kan qabu ta'uu isaa manguddoonni nidubbatu. Kanaan walqabatee bara 1990 yuubotni Oromoo Gujii yeroo seera lallaban Abbaan seeraa yuuba qaraa Bariisoo Bilbiloo "Sabni yookiin gosti tokko eenyummaan isaa akka beekkamuufi hindhokanne Aadaa, Afaaniifi qabeenya uumama naannoo isaa bifa ibsuun maqaa ijoollee isaa moggaafachuu qaba; yoo kun ta'uu baate hawaasichi Aadaa, Afaaniifi eenyummaan isaa dhokachuu irra darbee sabummaan yookiin gosummaan isaa gara saba biraatti jijjiiramaa

waan deemuuf moggaasni maqaa Aadaa, Afaaniifi Qabeenya uumama naannoo isaa irratti hundaa’uu qaba”, Jechuudhaan seera akka lallaban maanguddoonni niibsu. Yaada maanguddootaafi qaaccessa raga argame irraa kaanee dhugaan hubannu namni saba Oromoo magaala irraa fagaatee jiru, garuu Afaan saba biraa hinbeekne tokko maqaa ijoollee isaa Afaan saba biraatiin yoo moggaafate hiikni inni Aadaafi Afaan isaa guddifachuu keessatti qabu kan hinjirreefi namni saba Oromoo hinta’in olla Oromoo qubsuma hinqabne, Afaan Oromoo hinbeekne tokko maqaa ijoollee isaa maqaa saba Oromootiin yoo moggaafate akkuma isaan kaanii hiikni inni Aadaafi Afaan isaa guddifachuu keessatti qabu kan hinjirre ta’uu isaati.

4.2. Jila Maq-Baasaa

4.2.1. Maalummaa Maq-Baasaa

Sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii keessaa inni lammaffaan maq-baasaa akka ta’eefi sirna namni tokko dhalatee sirna Gadaa keessatti namummaa isaa guuttachuuf kabaja aadaa keessa darbu akka ta’e af-gaaffii Obbo Aagaa Xeenxena waliin gaafa guyyaa 04/06/2008 taasifameen hubatamee jira. Kanaaf, Maq-Baasni sirna yookiin adeemsa namni tokko gogeessa sirna Gadaa keessatti gulantaa tokko irraa gara gulantaa biraatti itti ce’uudha. Kunis, sirna itti Dabballee buufatanii gara gulantaa itti aanu Qarree jedhamutti darbaniidha. Kanaaf maqaa jilaaf bahu malee kan dhalootaaf moggaafamu miti.

Jila kana keessatti qaamoleen garaa garaa kan akka Soddaa, hayyuu, fagichaafi qadaaddoo kan hirmaatan yoo ta’u, hundi isaanii gahee taphatan yookiin bahan niqabu. Soddaan aadaa Gujii keessatti kabaja waan qabuuf kabajaan dhiyaachuun mataa taa’ee isaan waliin jilifata.

Qadaaddoo kan jedhaman ammo warra gulantaa gadaa biraa keessa jiran ta’ee, ilmaan maqaan bahuuf kanniiniif warra mataa haadaniidha. Hayyuun namoota miseensa kaabinee keessatti filatamanii bulchiinsa gadaa karaa adda addaatiin tajaajilaniidha. Jila maq-baasaa keessattis gorsa kennuun jilichi seera isaa eegee akka raawwatamu taasisa. Fagichi ammoo yeroo jilaaf godaanan nageenyi yaa’aa akka mirkanaa’uu kangodhuufi sochii yaa’aa kan murteessuudha. Dabalataanis gorsaa hafuuraafi deeggaraa abbaa gadaa ta’uun tajaajila.

4.2.2. Fookloriiwwaan Jila Maq-Baasaa Irratti Dhiyaatan

Jila Maq-Baasaa adeemsisuun dura wantootni Jila kanaaf barbaachisoo ta'anii qophaa'niifi subbisni jilicha bareechan nijiru. Isaanis kanneen akka meeshaa aadaa, nyaataafi dhugaatii, subbisa , akkasumas jibicha yookiin horii qalmaa fa'a. Jibichi qalmaa kun "Jibicha Gubbisaa" yoo jedhamu jibicha ilmaan maqaa bahaniif qophaa'ee qalamuudha.

4.2.2.1. Meeshaalee Aadaa

Meeshaaleen aadaa Jila Maq- Baasaatiif barbaachisan kanneen akka dabballee, billaa hidhaa, allee yookiin haaduu, waraana ykn eboo, qorii, horooroo, ulee waddeessaa, marra jiidhaa, cilee daakame, teepha, mooqa, barcummaafi kan kana fakkaatan yoo ta'an, meeshaaleen kunniin hundi tajaajila mataa isaanii akka qaban daawwannaa gaafa guyyaa 04/06/2008 taasifameen hubatamee jira. Fakkeenyaaf, dabballeen meeshaa ilmaan gulantaa dabballee irra jiran mataatti kaawwataniitti beekaman yoota'u, billaa hidhaa, allee yookiin haaduun ammo ilmaan maqaa bahaniif rifeensa mataa irraa haaduuf tajaajilu. Waraanni jibicha qalmaa ittiin gorra'uuf, qoriin booka itti dhiyeessuufi dhiiga jibicha qalamee itti kuusuuf, uleen waddeessaa jibicha qalmaaf qophaa'e sana dirra isaa gubbaa ciibsuudhaan ittin daadimachuuf, mooqni dhadhaa ilmaan maqaan bahuuf mataa dibuudhaaf ittiin fuudhuufi jibicha qalamu sana muuduun hariirratuuf, barcumni ammo abbaan ilmaa yeroo ilmaaf maqaa baasu irra taa'uufi Fagichis yeroo hariirrataa irra taa'uun kan tajaajilaniidha. Meeshaaleen kunniin dame fooklorii kessaa Wanta Aadaa/material culture/ kan jedhu keessatti waan ramadamaniif fookloriiwwaan dhiyaatan jechuun kaa'amanii jiru.

Suuraa 1: Meeshaalee Aadaa

Madda: Daawwannaa gaafa guyyaa 04/06/2008 taasifame.

4.2.2.2. Nyaataafi Dhugaatii Jila Kanaaf Dhiyaatan

Nyaataafi dhugaatiin Jila Maq-baasaa irratti dhiyaatan adda durummaan kanneen akka aannan mi'ii, bookaafi dhadhaa hoo'aa yoo ta'an, erga jibichi Maq- Baasaa qalameen boodas foon jibichichaa bilcheeffamee kan dhiyaatuta'uu daawwannaa gaafa guyyaa 04/06/2008 taasifameen hubatamee jira. Nyaataafi dhugaatiin dhiyaatan kunniin tajaajila garagaraatiif akka oolan guyyuma daawwannaa kana af-gaaffii Obbo Gmmadaa Adulaa waliin taasifame irraa hubachuun danda'amee jira. Fkn. Aannan mi'iin ilmaan maqaa bahaniif yeroo mataa haadan rifeensa mataa isaanii ittiin laaffisuun akka haaduuf tolu gochuuf kan tajaajilu yoo ta'u, bookni ammo jilichi jila gaarii akka ta'u ittiin daadimachuuf, ilmaan isaanii ittiin eebbisuuf tajaajila. Dhadhaan ilmaan maqaa bahaniifi jibicha qalma qophaa'e muuduun hariirrachuuf oola.

4.2.2.3. Uffata Aadaa Uffatamu

Uffanni aadaa ibsituuwwan aadaa saba tokkoo keessaa isa tokkoodha. Akka Obbo Gammadaa Adulaa naa ibsanitti uummanni Gujiis yeroo jila adda addaa uffata aadaa uffatamu qaba. Uffanni aadaa kunis kan qomaa olii, qomaa gadii, kan mataatti godhatamu, kan harkatti kaawwatamu, kan gurratti godhatamuufi kan kana fakkaataniidha. Isaan kunniinis dhiiraafi dubartiin kan uffataman ta'a.

4.2.2.3.1. Uffata Aadaa Abbootii ilmaan Maqaa Baasaniin Ykn Abbaa Gadaatiin Uffatamu

Uffanni kun kan qaama garagaraatti kaawwatamuudha.

Maqaa Uffataa	Qaama itti kaawwatamu
Marata	Mataatti
Gonfaa	Mudhii gaditti
Bullukkoo/ Shooba/	Uffata kaan irraan uffatamu
Billaa Hidhaa	Mudhiitti
Marxaa	Mudhii gaditti
Micciiraa	Harkatti
Hirbooraa	Hirree harkaatti
Bokkuu	Kallachatti
Gutimaala	Gurratti

Uffatoota armaan olitti dhiyaatan keessaa akka meeshaa aadaattis kan tajaajilan nijiru. Haata'u malee, qaamota namaa adda addaa irratti waan kaawwatamaniif akka uffata aadaatti fudhatamanii jiru. Fkn. Billaa hidhaa, bokkuufi kkf.

4.2.2.3.2 Uffata Dubartiin kaawwattu

Boorroo	Mudhii gaditti
Qoloo	Mudhii olitti
Kaldhee	Mudhii olitti gubbaan uffatama
Bonkoo	Mudhii gaditti
Sageettuu	Harkatti

4.2.2.3.3. Ilmaan Maqaa Bahaniin Kan Uffatamu

Qoloo

Mudhii gaditti

Shooba

Uffata kaan irraan uffatama

Gonfaa

Mudhii gaditti

Walumaagalatti uffanni ilmaan kanniin uffataman uffata aadaa kanniiniin alattis uffata fedhanis uffachuu nidanda’u.

4.2.2.4. Shubbisa Aadaa

Shubbisa aadaa uummata Oromoo Gujiitiin shubbifamu keessaa inni tokko “Qeexala” jedhama. Qeexalli kan qeexalamu yeroo jiloota gurguddoo adda addaa kanniin akka walharkaa fuudhiinsa baallii gadaafi maq-baasaa fa’a. Kan qeexalamus maanguddoota qeexala beekaniin ta’ee, gormuun yookiin erga tokko kan qeexalamuudha. Qeexala yoo jennu kan fardaan gulufamu osoo hinta’in kan maanguddoonni uffata aadaa uffatanii ulee aadaa horooroo jedhamu gormuu irra kaawwatanii tokkummaan shubbisan jechuudha. Kan qeexalamuufis, bohaartii nyaataafi dhugaatii jila maq-baasaa irratti milkiifi carraa gaarii ilmaan maqaa bahaniif hawwuufiidha. Shubbisni shubbifamu kun dameewwan fookloorii keessaa Artii Hawaasaa kan jedhu keessatti waan ramadamuuf fookloorii jilicha irratti dhiyaatan kan jedhu keessaa dame kana kan bakka bu’uudha. Kan qeexalamus haala armaan gadiitiin ta’a.

Ilma maqaa baasee	hoo
Ilma qooxoo saaqee	hoo
Ilma guduruu haadee	hoo
Ilma kiyyaa jilisee	hoo
Ilmaan kiyya jilisee	hoo
Ilmi tolee qajeelee	hoo
Ilmi aadaa beekke	hoo
Ilmi aadaan qajeelee	hoo
Ilmi tolee guddatee	hoo
Ilma jilaan guddisee	hoo
Ilmaan jilaan guddisee	hoo

Ilma jilee jila barsiisee	hoo
Ilmi jilaan tolalaa	hoo
Ilmi aadaan tolalaa	hoo
Aadaan ilmaan toltii	hoo
Ilma abbaa gadoo	hoo
Maqaan Gamoo Waaqoo	hoo
Ilma maqaan Haanquu	hoo
Jilli ilmaan toltii	hoo
Aadaan jilaan toltii	hoo
Aadaaf jilisee	hoo
Gadaaf jilisee	hoo
Ilmi aadaan qajeelee	hoo

jechuudhaan waan gaarii hawwuudhaan qeexalan.

Suura 2: Qeexala Jila Maq-baasaa

Madda: Daawwannaa gaafa guyyaa 04/06/2008 iddoo jilaatti taasifame.

4.2.3. Adeemsa Jila Maq-Baasaa

Jilli maq-baasaa adeemsaafi gochaawwan garaa garaa kan keessa darbu kan mataa isaa akka qabu maanguddoonni sirnicha gaggeessan raga naa kennan irraa hubadheen jira.

Maanguddoonnin raga irraa argadhe ObboWaaqoo Duubeefi Obbo Aagaa Xeenxena yoo ta'an ragichis bakka jilichi itti adeemsifamu irratti argamuun gaafa guyyaa 04/06/2008 daawwannaafi af-gaaffii taasifameeniidha.

Isaanis tokko tokkoon haala armaan gadiitiin ibsamanii jiru.

4.2.3.1. Qootii Dhaabbachuu

Qootii dhaabbachuun adeemsa jalqaba Jila Maq-Baasaati. Adeemsa kana keessatti jalqaba mukkeen jiidhaa baala of irraa qaban kanneen akka Abbayyii, Uraagaa, Birbirsafi Odaa muramanii akka dhaabbachuu danda'aniif qaramanii qophaa'u. Erga mukkeen qophaa'anii booda Abbaan Gadaa yookiin namni baallii qabu eebbisee sirrii balbala warra ilmaan maqaa baafachuuf qophaa'anii maratti dongoree dhaabuu jalqaba. Sirni kun "Qootii Dhaabuu" jedhama. Qootii wayita dhaaban akka jilichi nagayaan jilifatamee nagayaan xumuramu, ilmaafi intalaaf jila nagaa akka ta'u dongoraa dongoraa akkana jedhaa eebbifatu;

Nageessi, nageessi

Ilma nageessi

Intala nageessi

Ka uumu nageessi

Nageessi, nageessi

Ee ta ilmaafi intala nageyaa

Ee ati Waaqa nu nageessi

jechuudhaan dongoraa erga eebbifatanii booda Qootii Abbaan Gadaa yookiin namni baallii qabu dongoree jalqabe kanniin abbaafi ilmaan maqaa bahuuf qophaa'an, miseensonni maatii ilmaan maqaa bahuuf qophaa'an akkasumas, qadaadduun muka jiidhaa itti dabaluudhaan seesanii yookiin tolchanii gaalee dikicha jedhamuun jabeessanii hidhuun akka inni of danda'ee dhaabbatu godhan.

Adeemsa Qootii dhaabuu keessatti abbaan tokko ilma tokkos qabaatu, ilmaan bacaas qabaatu, ilmaan maqaa baasuuf kanniiniif Qootii tokkicha balbala manaa yookiin Qachaa isaa duratti dhaabuun jila maqaa baasuu ilmaan isaatiif adeemsisa.

Qootii jechuun adeemsa Jila Maq- Baasaa keessatti iddoo qalmi itti gaggeeffamee ilmaan maqaan bahuuf sunniin maqaa itti argataniidha.

Kana malees, iddon kun iddoo horiin erga qalamee booda cumaan loonii itti gatamufi rifeensi mataa ilmaan maqaan baheef irraa haadames itti sikkamuudha.

Mukkeen Qootiin irraa tolfamu Uraagaa, Abbayyii, Birbirsaa fi Odaa ta'uun isaanii sababa mataa isaa qaba. Kunis, mukkeen kunniin mukoota Jila adda addaatiif oolaniifi mukkeen aadaa waan ta'aniif. Kana irraa wanti hubatamu mukni hundi mukuma ta'eef jila yookiin tajaajila kanaaf ooluu akka hindandeenyedha.

Suuraa: 3 Qootii dhaabuu jila maq-baasaa

4.2.3.2. Dabballee Hidhachuu

Dabballee jechuun meeshaa aadaa gogaa looniifi elellanii irraa bareedee hodhamee daa'imman gulantaa dabballee irra jiran yookiin dhaqqaban mataatti kaawwataniidha. Kana jechuun mallattoo daa'imman gulantaa dabballee gahan ibsuufi beeksisuuf meeshaa aadaa tajaajila kennu jechuudha. Gama biraatiin Luba yookiin gulantaa bulchiinsa sirna Gadaa keessaa isa jalqabaa, warra gannaan yookiin umriin dhalootaa hanga waggaa saddeetii(0-8) yenna ta'an Luba yookiin Gulantaan ilmaan Dooriiti.

Dabballee hidhachuu jechuun ammoo meeshaa aadaa bareedee seesamee hodhame, kan namoonni gulantaa dabballee dhaqqaban ittiin ibsataniifi bulchiinsa sirna Gadaa keessatti qooda fudhachuuf sochii aadaa jalqabuu isaanitiif mataatti kaawwatan jechuudha.

Suuraa 4:Dabballee hidhachuu ilmaan maqaa bahanii

4.2.3.3. Dabballee Buufachuu

Dabballee buufachuu jechuun adeemsa namni tokko meeshaa aadaa dabballee jedhamu kan duraan mallattoo gulantaa dabballee dhaqqabuu isaatiif mataa irratti hidhate gaafa maqaa bayu mataa irraa fudhatee gulantaa itti aanutti ce’u yookiin qaxxaamuru jechuudha. Kana jechuun namni kun lammata deebi’ee dabballee hinhidhatu jechuudha.

Suuraa 5: Dabballee buufachuu ilmaan maqaa bahanii

4.2.3.4 Ilma Maqaa Baasuu

Kaayyoo guddaan Jila Maq-Baasaa ilma yookiin ilmaan maqaa baasuudha. As jalatti wanti adda bahee hubatamuu qabu ilma yookiin ilmaan maqaa baasuu yoo jedhamu maqaa dhalootaa moggaasuu yookiin baasuu osoo hinta'in bulchiinsa sirna Gadaa keessatti qooda akka fudhataniifi maqaa horatan Jila Jilisuufii jechuudha.

Haalli ilma yookiin ilmaan maqaa itti bayan adeemsa walxaxaa ta'e kan mataa isaa qaba. Kana jechuun abbaan tokko ilma tokkos qabaatu, ilmaan bacaas qabaatu, mara isaaniitiif qootii tokko balbala Qachaa isaanii duratti dhaabaaf. Akka deebii af-gaaffii Obbo Gammadaa Adulaa irraa hubatametti maatiin qachaa sanitti guyyaa tokkicha ilmaan isaaniitiif maqaa yoo baasan ta'e, maqaan ilma ykn ilmaan maqaa bahanii cufti isaanii maqaa ilma angafaa baasaniin waamamu. Kana jechuun ilmaan jila kana irratti maqaan bahuuf walfakkaataadha jechuudha.

Fkn. ilmi angafni warra ilma maqaa baafatuu maqaan isaa jila kana irratti kennameef yookiin baheef “Haanquu” yoo ta'e, maqaan ilmaan maqaa bahanii cufti Haanquu jedhamee moggaafama.

Haala ilma maqaa baasuu Jila Maq-Baasaa kana keessatti wanti ifa ta'ee beekkamuu qabu lama akka jiru Obbo Gammadaa Adulaa lafa kaa'u.

Tokkoffaan, ilmaan dhiyoo dhalatanii gannaan xiqqaa ta'an haalli isaan maqaa itti bahan isaan warra angafa ta'aniin bakki itti garaagarummaa agarsiisan jiraachuudha. Fakkeenyaaf, abbootii gadoomanii qachaa yaa'aa irra qubatanii osoo le'aa jiran ilmaan dhalatan guduruu osoo hinhaadatin yookiin gonkumaa rifeensa mataa osoo hinhaadatin hanga abbootiin maqaa isaanii baasanitti yookiin jila maq-baasaa isaaniif gaggeessanitti rifeensa dhalootaatiin turu. Ilmaan akkanaa gaafa jila maq-baasaa qooxoo saaquun mataas gaafasuma haaduun maqaa baasuuf.

Haalli ilma kana maqaa itti baasanis adeemsa armaan gadii kana keessa darba. Adeemsa kana keessatti jalqaba abbaan mucaa billaa hidhaa qabatee balbala qachaa yookiin mana isaa duratti gadi bahee barcumaa kaa'atee yennaa taa'u, haati manaa ammo aannan mi'ii qoriitti naqachuudhaan manaa gadi baatee abbaa manaa ishii gara bitaatiin teessi. Achiin duuba ilmi maqaa bahuuf qophaa'e dhufee kaarroo miila abbaa isaa taa'uudhaan mataa abbaa isaa dura yennaa qabatu, haati ammo aannan qophaa'e qorii keessaa harkaan fuutee harka abbaa warraa ishiitti coccossiti yookiin naqxi. Abbaan warraa Obbo Aanolee Dharroo irraa fuudhuudhaan qooxoo ilma maqaa bahuutti coccossaa yookiin naqaa laaffisuun haaduu yookiin billaa hidhaa qabatee akkana jedhaa ilma qooxoo saqaaf.

Abbaa

Ilma qooxoo saaqaa naa dhaga'aa
Ilma qooxoo saaqaa naa dhaga'aa

Hirmaattota

Ilmi sii dhage'u
Ilmi sii dhage'u
Loon guddoo tikfadhu
Haadhaa abbaa jaarfadhu

jechuudhaan hirmaattonni jilicha irratti argaman jalaa qabu. Dabalataanis haati aannan mi'ii qorii keessaa harkaan fuutee fuuldura mataa ilma isiitti yennaa coccossitu abbaan billawa hidhaa fudhatee akkana jedhaa ilma ofii maqaa baasa.

Ilma maqaa baafadhaa naa dhagayi
Ilma maqaa baafadhaa naa dhagayi
Ilma maqaa baafadhaa naa dhagayi

Ilmi sii dhaga'u
Ilmi sii dhaga'u
Ilmi sii dhaga'u
Loon guddoo tikfadhu
Haadhaa abbaa jaarfadhu

jechuudhaan hirmaattonni achi jiran hundi jalaa qabuudhaan eebbisu. Abbaan ilmaaniis ilma maqaan “Haanquu” jedhee maqaa baasee xumura.

Eebba kana keessatti wanti hubatamu ilmi maqaa bahu haadhaafi abbaa isaa kaabajee akka jiraatuu, abbaadhaaf akka ajajamu hawwuudhaan kan eebbifamuudha. Abbanis karra yookiin horii horatee umrii dheeraa akka jiraatu hirmaattonni jilichaa hawwuufii agarsiisa. Maqaan Haanquu jedhus maqaa lubaa yookiin angafaa ta’uu kan agarsiisuudha.

Suuraa 6: Qooxoo Saaquu ilmaan Quxisuu ta’nii

Lammaffaan ammoo haala ilma angafa maqaa itti baasan yoota’u, innis adeemsa ofii akka qabu daawwannaa guyyaa 04/06/2008 adeemsifameefi af-gaaffii Obbo Jiloo Adulaa waliin taasifameen akka armaan gadii akk ta’e hubatamee jira. Haata’u malee adeemsi maq-baasaa ilmaan angafaa kan warra umrii dhiyootiin bakka muraasaan alatti baay’inaan walfakkaataadha. Kunis ilmaan angafooti maqaa bahuuf ta’an beessisa gulantaa dabbalummaa dhaqqabuu isaanii ibsu meeshaa dabballee jedhamu mataa irratti hidhachuun akkaataa tartiiba dhaloota isaanii hiriira galanii mana seenuudhaan eebba abbaa isaanii irraa fudhatanii maqaa bahuuf qophaa’an. Gama biraatiin ilmaan gurguddoonf ykn angafootaaf qooxoon hinsaaqamuuf.

Abbaan eega ilmaan aannanifi booka yookiin bulbula obaasee eebbiseen booda barcumaa irra taa’u manaa fudhatee, gadi bahee yoo taa’u, haati manaa yookiin haati boollaa aannan mi’ii qoriitti naqxee gadi bahuun abbaa warraa ishii cinaa gara bitaatiin teessii.

Kanatti aansuudhaan ilmaan maqaa bahuuf ta’an akkaatuma dhaloota isaaniitiin guddaa irraa jalqabuun dhufanii fuuldura abbaa taa’uun dabballee mataa irraa of fuudhanii gurmoo irra kaawwachuun mataa abbaa dura yoo qabatan, haatii ilmaanii ammoo aannan mi’ii qophaa’e qorii keessaa harkaan fuudhuudhaan mataa mucaa ishiitti karaa fuulduraatiin yennaa itti coccossitu, abbaan billawaa hidhaa fudhatee aannan haati mataa ilmaaniitti coccossite riguun laaffisee akkana jechuudhaan ilmaan ofii maqaa yoo baasu hirmaattonni jilichaas jalaa qabuun waan dansaa hawwuun eebbisaniiif.

Angafi gumaato

Gumaato

Angafi gumaato

Gumaato

Angafi gumaato

Gumaato

Ilma maqaa baafadhaa naa dhaga’aa

Ilmi sii dhaga’u

Ilma maqaa baafadhaa naa dhaga’aa

Ilmi sii dhaga’u

Ilma maqaa baafadhaa naa dhaga’aa

Ilmi sii dhaga’u

Loon guddoo tikfadhuu

Haadhaa abbaa jaarfadhuu

jechuudhaan hirmaattonni achi jiran jalaa qabuudhaan eebbisu. Itti aansuun abbaan ilmaa maqaa dhaloota ilma isaa dha’uun : “Gamoo Waaqoo jedhaa” yoo jedhu, hirmaattonni jalaa qabuudhaan Gamoon sii dhaga’u yeroo jedhan abbaan jalaa fuudhee ilma maqaan **Haanquu** jedha. Haanquun maqaa dhalootaatiin alatti maqaa Jila Maq-Baasaa kanaan bahuufi gulantaa Gadaa Dabballee irraa gara Qarreetti ce’uu isaatiif kennamuudha.

Eebba kana keessatti ammoo wanti biraa hubatamuu qabu Angafi gumaato gaaleen jedhu eebbi ilma angafaa yeroo gaggeeffamu angafni kennaa yookiin gumaata isa jalqabaa ta’uu isaa agarsiisuuf itti fayyadamaniidha.

Ilma jalqabaatiif maqaa erga baaseen booda ilmaan hafaniifis haala armaan gadiitiin maqaa baasa.

Abbato Gumaato	Gumaato
Abbato Gumaato	Gumaato
Abbato Gumaato	Gumaato
Aanolee Gama Aanessa Goljaati	Ge'ii didibbisi
Aanolee Gama Aanessa Goljaati	Ge'ii didibbisi
Gannaalee Gama Aanessa Gafarsaati	Ge'ii didubbisi
Gannaalee Gama Aanessa Gafarsaati	Ge'ii didibbisi
Ilma maqaa baafadhaa naa dhaga'aa	Ilmi sii dhaga'u
Ilma maqaa baafadhaa naa dhaga'aa	Ilmi sii dhaga'u
Ilma maqaa baafadhaa naa dhaga'aa	Ilmi sii dhaga'u
Ee Gamoo Waaqoo jedhaa	Gamo sii dhaga'u
	Loon guddoo tikfadhu
	Haadhaa abbaa jaarfadhu

jedhanii hirmaattonni yeroo eebbisan abbaan itti fufuudhaan Maqaan “Haanquudha”, jedhee xumura. Haala akkanaatiin ilmaan maqaan bahuuf hundaaf maqaan bahaaf. Ilmaan isaa keessaa kan addee yookiin gara biraatti hafan yoo jiraatanillee maqaa isaanii dhahuun “ee Waaqa kiyya, ee Waaqa abbaa kiyyaa bakkuma isaan jiranitti harka kee irra naa qabi, ati achumatti naa nageessi”, jechuudhaan waan dansaa hawwaaf. Jila maq-baasaa kana keessatti ilmaan dhiiraa qofaaf osoo hintaane warra shamarraniifillee haati gulantaa irratti maqaa baastiif. Haalli maq-baasaa isaanii akka warra dhiiraa miti jechuudha. Haati ilmaan durra ishiitiif uddoo ykn sukaayee muka jedhamu erga cabsitee booda baqaqsuun rifeensa isaanii ittiin addaan qoodaa maqaa baasti. Yeroo maqaan jilaa dubraaf bahu akka warra dhiiraa diidatti gadi akka hin baaneefi rifeensi mataa isaanii illee akka hin aadamne daawwannaa guyyaa 04/06/2008 adeemsifameefi af- gaaffii Obbo Gammadaa Adulaa waliin taasifame irraa hubatamee jira. Akka raga kanaatti dubaraaf maqaan jilaa yeroo bahu mataa kan hin aaddanneef dubarri mataa aaddannaan bantii ykn durbummaa hin qabdu jedhamee waan ilaallamuuf akka ta'es hubatamee jira. Ilmaan dhiiraa maqaan baheef kanniiniif hiriyoottan isaanii yookiin qadaadduun mataa abbaan ijoollee akkeessee yookiin akka haaduu godhee mallattoo itti baasee maqaa baase ni haaduuf. Akka Obbo culuqqee Sorsaafi Obbo Hayilee Boruu ibsanitti wanti hubatamuu qabu ilmaan adeemsa maq-baasaa keessatti maqaan bahuuf ilmaan Gujoo keessaa kan

Uraagaa yoo ta'e, maqaan bahu kan warra Uraagaa Jila irrattis ta'ee manatti maqaan bahu tokkoodha. Maqaan bahu kan maattii yoo ta'e, akkasuma kan warra maattiis tokkuma ta'a. Hookkuunis maqaadhuma tokko baasa jechuudha. Kana jechuun Gujiin gosa sadi kan akka Uraagaa, Maattiifi Hookkuu jedhamu kan qabuufi maq-baasa yoo gaggeessan hundi isaaniituu maqaa jila isaanii irratti baasan sana ijoollee hundaaf baasu jechuudha. Walumaagalatti maqaan jilicha irratti bahu sadi ta'a jechuudha. Erga ilmaaniif maqaan bahee booda adeemsi itti aanee dhufu adeemsa eebbifachuuti.

4.2.3.5. Eebbifachuu

Oromoon Gujii Jila yookiin sirna adda addaa yeroo adeemsifatu eebbaan jalqabee eebbaan xumura. Haaluma walfakkaatuun yennaa jila maq-baasaa adeemsifatanu abbaan ilmaan maqaa baatuu yookiin abbaan jila maq-baasaa gaggeeffatu, Yuboonni, Hayyoonni, Baatuufi kan kana fakkaatan soorata kanneen akka aannanii, bookaafi kan biroo soorataa, dhugaa biifaa eebbifatu.

Jila maq-baasaa gaggeessuuf eebbifachuun adeemsa adda addaa keessatti argama. Jalqaba yeroo Qootii dhaaban Abbaan Gadaa yookiin Abbootiin jila kana akka gaggeessaniif affeeramaniifi abbaan ilmaan maqaa baafatu eebba eebbifataniidha. Eebbifannaan kunis mukkeen Qootiif qophaa'an dongoraa jilichi jila nagayaa akka ta'uufi nagayaan jalqabaniin nagayaan akka xumuran eebba eebbifataniidha. Akkas jedhaniis eebbifatu.

Nageessi nageessi

Ilma nageessi

Intala nageessi

Ka uumu nageessi

Nageessi nageessi

Ee ta ilmaafi intalaa nageya

Ee at Waaqa nu nageessi jechuun eebbifatu.

Itti aansuudhaan Qootii erga dhaabaniin ka'aniin duuba ilmaan maqaa baasuuf aannan mi'ii ilmaan obaasuun eebba eebbifataniidha. Haalli eebbifannaas ilmaan maqaa bahuuf

qophaa'an abbaafi abbootii jila kana adeemsisan duratti hiriiranii ofirra erga taa'anii booda abbootiin aannan mi'ii obaasaa akkana jedhaa eebbifatu.

Ee Waaqa ilma maqaa baafataa jiraa ati na nageessi

Ee tun kennaa teetii ati nage'ii na nageessi

Nageessi nageessi

Aanole aannan mi'ii nu obaasi jechuun xumuru.

Adeemsi sirna eebbaa inni biraa ammoo eebba erga ilmaan maqaa baasanii ka'aniin duuba jibicha Gubbisaa ilmaan maqaa baasanii qaluuf eebba eebbifatamuudha.

Eebba isa kana keessatti abbaan ilmaan maqaa baaafatuu akkuma jirutti ta'ee gaheen Yuubotaa, Hayyootaa, Soddaafi Qaamota biro olaanaa dha.

Haalli eebbifannaa aannaniifi booka dhuguun akkasumas, booka biifachuun kan eebbifataniidha. Akkas jedhaniis eebbifatu.

Nu daraarsi

Nu daraarsi

Namaan nu daraarsi

Sa'aan nu daraarsi

Ilaala bitaa sooradhu

Ila dansaan nu ilaali

Gurra dansaan nu dhage'i

Soodduu reeddee sooradu

Dhugoo Daamaa sooradhu,

jechuun booka qorii keessaa hanbuuqqachuudhaan ilmaan eebba fudhatan irraattiifi naannawatti biifa. Itti aansuunis akkas jechuun eebba itti fufa.

Bokkoo Me'ee sooradhu

Gadab Dibbee Dhugoo sooradhu

Dhugaa bullee dhugaan nu oolchi

Gadaa Aannoo sooradhu

Bulee Aannoo sooradhu

Tooba sooradhu

Sunquma sooradhu

jechuudhaan, eebbisee biifuun Hayyichatti dabarsa. Hayyichis akkas jechuun eebba isaa itti fufa.

Dhugoo Daamaa sooradhu
Odaa Doolaa sooradhu
Waaqa Gujii sooradhu
Waaqa Murtii sooradhu
Gubboo sooradhu
Haagana gubbaa lafaa jirtu addee jirtutti sooradhu
Daraartuu sooradhu
Daraaraa misi
Kichuu bosoni
Korma gaanatti ka'i
Dabarfata qabi
Taanii gabbadhu
Waatii dhaggadhu
Dhaggaa goge deebisi
Intala gaadde dhalatti deebi'i
Korma ciise gaanatti deebi'i
Uttee dhadhaatti deebi'i jechaa booka biifaa eebbisa.

Akka Obbo Gammadaa Adulaa ibsanitti kana irraa wanti hubatamu eebbi hayyichaan eebbifame kun kan iddoowwan jilli garaa garaa itti adeemsifamu maqaa dhahuudhaan kabaja iddoowwan kanniiniif qaban kan ittiin ibsan ta'uudha. Kana malees uummatichi jaalala biqiltuwwaniifi mukkeeniif qaban irraa ka'uun akka isaan lalisan kan eebbisaniiidha. Dabalataanis, jireenyi isaanii loon waliin kan wal qabate waan ta'eef kormi gaanee akka dhalchu,goromsi akka rima'u, kan dhala dhabes akka dhalchu/ttu waan gaarii hawwuudhaan eebba eebbifame ta'uu irraa hubanna. Maanguddoonnis ragaadhuma kana anaaf laatanii jiru. Itti aansuudhaan hayyichi ammas eebba isaa haala armaan gadiitiin itti fufa.

Aadaa deebi'i
Dhara baqadhu
Dhugaa deebi'i
Dhugoo Daamaa deebisi
Bokkoo Me'ee deebisi

jechuun, aadaan akka dagaagu wanti badaafi hamaa ta'e hafee dhugaaniifi wanti gaariin
akka bakka qabatu iddoowwan aadaan itti adeffatamu tuqaa booka biifaa ammas
eebbifachuu itti fufa.

Sabana sooradhu
Waan sababaa nurraa qabi
Daraartuu sooradhu
Daraaraa misi
Ilaala sooradhu
Ila dansaan nu ilaali
Jila, Jila nagayaa nuu godhi,
Odaa Doolaa
Dhugoo Daamaa
Dhugaa Gujii
Aabbo dhagayi jechuun, ammas booka biifaa eebba itti fufa.
Aayyo dhagayi
Guchii dhagayi
Murtii dhagayi
Abbaan itita
Ardaan itita
Gadamoojjiin itita
Daamaan itita
Daarraan itita
Waaqni itita
Ka dhalchuu itita
Ka dhaluu itita
Haaganaaf itita
Dhara baqadhu

jechuun, booka biifaa erga eebbifatee booda abbaa ilmaanii yookiin abbaa Gadaatti deebisa.

Akka maanguddoota irraa hubadhetti eebbi kun wantoonni uumamaafi uumaa, kan akka namaa, lafaa, aadaa, gadaa, Waaqaa, kan dhalufi kan dhalchu yookiin dhiiris dubartiinis nagaa akka ta'an hawwuun kan eebbisan ta'uu isaati.

Abban Gadaa ammo Fagichatti kennuun Fagichi booka biifaa eeba itti fufa.

Ee obbaatii naa godhi haadha tiyya, abbaa kiyya

Dee'ii teeti

Booruu teeti

Ilma maqaa baasaa jira

Waaqa naa dhagayi

Lafa naa dhagayi

Hantuu naa obbaasi

Abbiyyoo, Aayyoo

Ee Waaq nu nageessi

jechuun qadaaddootti kennamee bifa kanaan adeemsi eebbifachuu xumurama.

Akka waliigalaatti eebbi qaamolee adda addaatiin eebbifame kun jilichi jila nagaa akka ta'u, qabeenyi uumamaa akka kunuunsamu, loon akka horan, kan dhala dhabe akka dhala godhatu, aadaan akka cimu, iddoowwan aadaan itti gaggeeffamu akka kabajamu, ilmi haadhaafi abbaadhaaf akka ajajamu, wanti hamaan akka badu, dhugaan akka babal'atan hawwuudhaan eebba gaggeeffameedha.

4.2.3.6. Horii Jila Maq-Baasaa Qaluu

Jila Maq-Baasaa Jila kan godhu ilma yookiin ilmaan maqaa bahaniif jibicha qaluudha. Kana yennaa jennu, ilmaan maqaa bahaniif maqaa isaan bahan sana dhugoomsuuf qootii dhaaban jalatti jibicha Gubbisaa qalaniif. Jibicha Gubbisaa jechuun jibicha ilmaan maqaa bahaniif qalamu jechuudha.

Jibichi qalamu kunis cadhi yookiin cal jedhamee kan qalamu osoo hinta'in adeemsa ittiin qalamu qaba; Adeemsi kun Hariirrata jedhama. Hariirrata jechuun adeemsa horii qalmaaf qophaa'e qalachuuf daadimatan yookiin eebbifatan jechuudha.

Gama biraatiin hariirrata jechuun akka waaqi karaa horii qalatan saniin badii hantuu/hamtuu/ nama irraa qabu horii qalmaaf qopheeffatan san qalachuudhaaf adeemsa ittiin eebbifatanii qalataniidha.

Haalli adeemsa jibicha qaluufi hariirrataa erga ilmaan maqaa baasanii xumuranii booda yoota'u, jalqaba irratti abbootiifi miseensonni jila kana irratti argaman cufti manatti yookiin Qachaatti deebi'anii booka biifaa eebbifatanii erga xumuraniin booda abbaan ilmaan isaa maqaan baheef keessaa ilma angafa waamuun jibicha qalmaaf qophaa'e loon keessaa qabee akka fidu godha. Achiin duuba abbootiifi yaa'i qachaa kieessaa gara qootii jibichi ilmaan maqaa bahanii jalatti qaluuf dhaabbatanitti dhacha'an. Ilmi angafti jibicha fidee dhufuun qootii biraan baasee yookiin achiin gahee qootii duuba dhaabuudhaan jibicha fuula gara dhiha aduutti garagalchee qaba. Yeroo kana Fagichi ammo barcumaa qootiifi jibicha fuuldura godhacuun dhadhaa mooqaa mukaatiin qabatee taa'a. Itti aansuudhaan abbaan ilman maqaa baafate dhadhaa fagichi mooqaan qabatee dura taa'u sana mooqa keessaa harkaan fudhatee kallachafi dudda yookiin nafa jibichaa muuduun akkana jechuun hariirrata jalqaba.

Afaan kana na bani

Ila tana na bani

Ila tana na bani

Gurra kana na bani

Gurra kana na bani

Kallacha sa'aa na nageessi

Kallacha namaa na nageessi, na nageessi

Ee dirra sa'aa na nageessi

Hirba lafatti na dhaabi

Hirba lafatti na dhaabi

Hirba Waaqaa narraa qabi

Hirba nyaaphaa narraa qabi

Booqa na dhooggi

Bobbaa na nageessi

Gudeeda na buusi

Siqabadhee qaba dansaan na qabi,

jechuudhaan dhadhaa harkaan mooqa keessaa fuudhuun jibicha muudaa ofiif, sa'aaf, namaaf, nageenya, jabeenya, kaayyoo gaarii,jireenya umrii dheeraa, akkasumas faroo badaan akka isaan hinqunnamne hawwaa, kadhachaa, hariirrataa, Ulee Waddeessaatiin dirra jibichaa rigaa akkas jechuudhaan hariirrata itti fufa.

Siqabadhee qaba dansaan na qabi

Qabii waan dansaa harka na ke'i

Ka qabee toli

Ka qalee toli

Ardaa toli

Hambaa toli

Ee waaqa abbaa kiyyaa naa dhagayi

Dhageettu naa howwaadhu

Waaqa aayyoo naa dhagayi

Dhageettu naa howwaadhu

Ana Sarboortuu tolchi

Sarbama hamaa na hanqisi

Sarbama cubbuutii na baasi

Ee Sarboortuu Kinnoo na tolchi

Ka akka kanniisaa horu na tolchi

Hayyuu gaaraa na tolchi

Hayyuu hattee narraa qabi

Hayyuu waan hantuu narraa qabi

Reeba hamaa narraa qabi

Ka waan reebe qabu na tolchi

Hayyuu gaaraa na tolchi

Qaroo abaarsaa na tolchi
Ka abaaree hudhu na tolchi
Ka eebbisee furu na tolchi
Ee Waaqa naa dhagayi
Lafa naa dhagayi
Adoola naa dhagayi
Adooltuu naa dhagayi
Dhugoo Dooyaa naa dhagayi
Soodduu Reeddee naa dhagayi
Reebuu waan hantuu narraa qabi
Ilaala Bittaa naa dhagayi
Ila dansaan na ilaali
Adoola Daraartuu naa dhagayi
Ee na nageessi,

jedhee hariirrata erga xumureen booda yaa'a jilicha irratti argamaniif dabaree kenna.

Eebba abbaa ijoollee kana irraa wanti hubatamu haadhaafi abbaa kabajanii maqaa isaaniitiin waaqa yoo kadhataa waaqni kan dhagahu ta'uu isaa, waan hamaafi cubuun akka isa hin dhaqqabne kadhachuu agarsiisa. Kana qofa osoo hintaane wanti eebbicha keessa jiru dubbii iccittii ofkeessaa qabu kan namni afaanichaafi aadicha beeku qofa hubachuu danda'u ta'uu hubanna.

Kan waan reebe qabu na tolchi
Hayyuu gaaraa na tolchi
Qaroo abaarsaa na tolchi
Kan abaaree hudhu na tolchi
Kan eebbisee furu na tolchi

eebba jedhu fakkeenyaaf yoo ilaalle kan reebe qabu jechuun lukaan duukaa fiiganii qabuu yookiin human qabaachuu qofa osoo hinta'in bakkuma jirutti waaqa kadhatee kan argatu, abaaree kan dhaqqabsiisu ta'uus irraa hubanna. Kana malees hayyuu gaaraa na tolchi kan jedhu yoo ilaalle beekkamaafi jaalatamaa akka ta'u hawwu yoo ta'u, kan

abaaree hudhu, kan eebbisee furu na tolchi inni jedhu ammo yoo abaare kan inni abaare kan dhaqqabu, yoo eebbises eebbi isaa kan dhaqqabu ta'uu agarsiisa. Sana booda yaa'i itti aanee hariirratu akkana jechuudhaan hariirratuu jalqaba.

Siqabadhee qaba dansaan na qabi
Man'ee arjaan naqabi
Uusa toli
Moora toli
Ka qabee toli
Ka qalee toli
Abbaan nu bulchi
Haadhaan nu bulchi
Waaqa jila nagaa nuu tolchi
Jila kana nagaan nu obbaasi
Ee waaqa nu nageessi,

jechuudhaan abbaan yaa'aa kunis hariirrata xumuruun haaluma abbaan ilmaan dabaree isaaf gadi dhiiseen innis nama biraatiif yookiin abbaa yaa'aa biraatiif dabarsee kenna. Eebbi olii kunis akkuma eebba abbootii ijoollee, waan gaarii hawwu, haadhaafii abbaaf kabaja kennuu, jilichi nagaan akka gaggeeffamu kadhachuu kan of keessaa qabuudha. Abbaan itti aanee hariirratu akkana jechuudhaan itti fufa

Siqabadhee qaba dansaan na qabi
Qabii waan dansaa harka na ke'i
Waaqa naa dhagayi
Lafa naa dhagayi
Lafa Bokkoo naa dhagayi
Bokkoo Me'ee naa dhagayi
Odaa, Malkaa naa dhagayi
Samaayii santi na qabi
Haqa waan hantuu narraa qabi
Bixaala afaanii na fuudhi
Bilbila afaan na ke'i
Bilbilaa Gadaa na godhi

Ila gaaraa na godhi
Qaroo abaarsaa na godhi
Ka abaaree hudhu na godhi
Ka eebbisee furu na godhi
Faroo quufaatti na qabi
Farra waan hantuu narraa qabi
Ulee na jalatti bulchi
Ulee irra na bulchi
Na nageesi
Ee waaqa ati nu nageesi,

jechuudhaan hariirrata isaa xumuruun inni itti aanu hariirrata itti fufa.

Siqabadhee qaba dansaan na qabi
Man'ee arjaan na qabi
Qabii waan dansaa harka na ke'i
Ka qabee toli
Ka qalee toli
Uusa toli
Mooraa toli
Abbaa toli
Ardaa toli
Lubbuu na fidi
Jiraa na buusi
Bu'uu na dhooggi
Du'uu na dhooggi
Goruu na dhooggi
Dogoggoruu na dhooggi
Korma walkoretti na qabi
Kora waan hantuu narraa qabi
Uddaa ilmaan tiyyaa narraa qabi,

jechuudhaan hariirrata xumrudhaan ammas namni biraa hariirrata isaa itti fufa.

Uusa toli

Moora toli

Ka qabee toli

Ka qalee toli

Hayyuu gaaraa na tolchi

Qaroo abaarsaa na tolchi

Gaara garraa na dhagayi

Bulchaa Aanolee naa dhagayi

Aanolee Booqaa naa dhagayi

Booqa Bulee naa dhagayi Na itichi Waaqa abbaa kiyyaa,

jechuudhaan yaa'onna hundi dabaree dabareedhaan hariirratanii erga xumuraniin booda ilmaan maqaa bahan hundi angafaa hanga maan'aati hariirrata isaanii itti fufu. Jalqaba hariirrachuu kan eegalu ilma angafa ta'a. Innis akkana jechuudhaan hariirrata.

Ka qabee toli

Ka qalee toli

Uusa toli

Moora toli

Abbaan na bulchi

Haadhaan na bulchi

Bulchii na oolchi waaqa kiyya,

jechuudhaan erga xumureen booda ilmaan hafan dabaree dabareedhaan haala asiin gadiitiin itti fufu.

Ee siqabadhee qqba dansaan na qabi

Man'ee arjaan na qabi

Uusa toli

Moora toli

Ka qabee toli

Ka qalee toli

Abbaan na bulchi

Haadhaan na bulchi

Bulchii na oolchi

Namaan na bulchi
 Karraan na bulchi
 Karra keessatti na bulchi
 Waaqa na nageessi,
 jedhee erga xumureen booda ilmi itti aanus akkana jedhee hariirrata
 Siqabadhee qaba dansaan na qabi
 Man'ee arjaan na qabi
 Waaqa abbaa kiyyaa naa dhagayi
 Ardaa kana naa dhagayi
 Ardaa kana keessatti bulchii na oolchi
 Gujii bule keessatti na bulchi
 Ee Waaqa na nageessi, jechuun xumura. Kan itti aanus itti fufa
 Siqabadhee qaba dansaan na qabi
 Man'ee arjaan na qabi
 Ka qabee toli
 Ka qalee toli
 Uusa toli
 Moora toli,
 jechuudhaan hanga dandeettii isaanii erga hariirratanii xumuranii booda abbaan ilmaan
 maqaan baheef itti deebi'uudhaan akkas jedhee hariirrata.
 Itti deebi'ee deebituu cubbuu narraa qabi
 Deebi'a lubbuu narraa qabi
 Waaqa hamaa na hanqadhu
 Nyaapha hamaa narraa qabi
 Waaqa hamaa narraa qabi
 Gadi na bobbaasi
 Gadi na bobbaasi
 Gadi na bobbaasi
 Ol na galchi
 jechuudhaan waan gaarii hawwanii ,waan badaa ammo balaaleffatanii erga xumuranii
 booda abbootiin yaa'aa,abbaafi ilmaan jibicha qabanii qootii jalatti gadi buusanii

teephaan duudhanii hidhan. Achiin duuba abbaan ilmaan maqaa baafate harka mirgaatti waraana yookiin eboo baakuu qabatee harka bitaatti marga jiidhaa qabatee lubbuu jibichaatti eboo qabuun jibicha diqqeessee lubbuu mura. Kun ammo hanga mallattoo itti baasuuti malee guutummaaguutuutti kokkee buusuu miti. Kun kan ta'eef akka aadaa Gujiitti abbootiin Gadaa horii eboon malee billawaan waan hinqalleef. Erga eboon akkeessanii booda billawaa hidhaa fudhatee haalaan jibicha gorra'a. Dhiiga jibichaa qoriitti qeesanii yookiin kuusanii lafa kaa'uun erga jibichichi du'een duuba abbaan ilmaan maqaa baafate dursee naqatee fagatti yookiin nama jila kana akka adeemsisaniif filataman kalachaan qabaaf. Itti aansuun yaa'onni cufti dhiiga naqataa eebbifatu. Dabalataanis ilmaan maqaa bayanillee dhiiga ninaqatu. Erga namni cufti dhiiga naqatanii ka'aniin duuba ilmaan maqaa bayan warra qadaadduu ta'an waliin jibicha gorra'ame niqalu.

Suura 7: Qalma Jila Maq-baasaa

4.2.3.7. Minyoo Hidhachuu

Minyoon gogaa jiidhaa jibicha gubbisaa ilmaan maqaa bahaniif qalamee osoo sirna qalmaa hinraawwatin qaama yookiin gogaa jibichaa korondhoo karaa harka mirgaafi luka bitaa akkasumas, handhuura irraa muranii ilmaan maqaa bayan harkatti kaa'ataniidha. Haalli kun walumaagalatti Minyoo hidhachuu jedhamee beekkama. Minyoon harka ilmaan maqaa bayan irratti kaa'ame kun osoo qaqqabanuu harkuma isaanii irratti erga gogeen booda harka abbaa ilmaan maqaa baafatetti kaa'ama.

Inni kun kan gaggeeffamuuf abbootiin ilmaan maqaa baaafatan ilmaan maqaa baafachuu isaaniitiif akka mallattootti tajaajila kennuuf ta'a.

4.2.3.8. Arraba Baqaqsuu

Af-gaaffii Obbo Hayilee Boruu waliin gaafa guyyaa 10/07/2008 taasifameen akka hubachuun danda'ametti arraba baqaqsuu jechuun adeemsa arraba jibicha jila maq-baasaaf qalame sana fiixee irraa gara hundeetti bakka lamatti gargar baasuu jechuudha. Akka raga maanguddootaa irraa argameetti arraba baqaqsuun kan adeemsifamuuf yookiin raawwatamuuf ilmaan guyyaa jila maq-baasaa kana maqaan baheefii gara qooda fudhannaa sirna bulchiinsa gadaa seenan kunniin yoo eebbisan eebbi isaanii akka dhaqqabu, abaaranis abaaranii akka qaban, akkasumas dubbiin isaanii beekkamtii akka argatu waan gaarii isanii hawwuuf mallattoo ta'uu ibsanii jiru.

Walumaagalaatti, qorannoo “Xiinxala Sirna Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii” jedhu kana keessatti maqaaleen duudhaa hawaasaa irratti hundaa’anni moggaafaman kan dhiiraa 160 kan dubaraa 101 walumatti maqaaleen 261 sassaabamuun kan xiinxalamaniidha. Kana malees jila maq-baasaa irratti maqaan haala itti bahu irrattiifi adeemsota keessa darban irratti tokko tokkoon ibsi kan itti kennameedha. Kana malees raawwiiwwan adda addaa achi keessatti raawwataman waliin ibsamani jiru.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAAFI YABOO

5.1 Cuunfaa

Kaayyoo guddaan qorannoo kanaa sirna moggaasa maqaa Oromoo Gujii xiinxaluun maqaalee duudhaa hawaasaatiin moggaafaman sassaabuun tursiisuu irratti kan xiyyeeffateedha. Ka'umsa qorannoo kanaa kan anaaf ta'e' maqaaleen moggaafamaa jiran sababa amantiitiin jijjiiramaa waan dhufaniif isaan kunniin aadaafi afaan isaanii osoo gadi hindhiisin turuu akka danda'an ibsuudhaan dhaloota itti aanuuf dabarsuu waanan barbaadeef

Qorannoon kun gosoota qorannoo keessaa qorannoo bu'uuraa ta'ee ragaalee odeeff-kennitoota irraa argaman qaaccessuuf mala qorannoo akkamtaa fayyadamee jira. Kunis. Ibsatti fayyadamuun kan raawwatame ta'a. Meeshaaleen funaansa ragaatiif dhimma itti bahe af-gaaffiifi daawwannaa yoo ta'u, namoota odeeffannoo kennan filachuudhaaf maloota iddatteessuu keessaa mala iddatteessuu miti-carraa fayyadameen jira. Gosoota iddatteessuu miti carraa keessaa ammo mala iddatteessuu akkaayyootti dhimma bahee jira.

Dabalataanis maqaaleen duudhaa hawaasaa irratti hundaa'anni moggaafaman kan dhiiraa 160 kan dubaraa 101 walumatti maqaaleen 261 sassaabamuun kan xiinxalamaniidha. Kana malees jila maq-baasaa irratti maqaan haala itti bahu irrattiifi adeemsota keessa darban irratti tokko tokkoon ibsi kan itti kennameedha. Kana malees raawwiiwwan adda addaa achi keessatti raawwataman waliin ibsamani jiru.

Yaada waliigalaa odeeffattoonni kennaniifi ragaalee xiinxalamani qaacceffaman irraa ka'uudhaan qabxiileen bu'uuraa armaan gadii taa'anii jiru.

- ❖ Moggaasni maqaa Oromoo Gujii moggaasa maqaa dhalootaafi maq-baasaa qooda fudhannaa bulchiinsa sirna gadaa jedhamuun kan beekkamu yoo ta'u, lamaanuu adeemsa mataa isaanii akka qaban ragaa argameen bira gahamee jira. Adeemsi moggaasa maqaa dhalootaa kan jila guddaa hinbarbaanneefi manuma jireenyaatti daa'imman dhalatanii guyyaa 3-4 keessatti abbaan daa'ima dhalate/tte ofitti fuudhuudhaan horii handhuuraa kennuun maqaa kan moggaasu ta'uu ragaan kan

bira gahamee jira. Abbaadhaan alattis firoottan dhiigaas maqaa akka moggaasan hubatamee jira. Kun adeemsa ibsuuf malee eenyu akka moggaasu gaditti ka'ee jira.

- ❖ Adeemsa maq-baasaa keessatti jalqaba bakka kabaja jila maq-baasaa qopheessuun akka ta'eefi erga bakki qophaa'ee booda ammoo qootii dhaabuun daa'imman maqaa bahuuf qophaa'an dabballee hidhatanii abbootiifi abbaa gadaa irraa eebba fudhachuun dabballee buufatanii maqaa akka bahan, itti aansuun qalmi horii akka gaggeeffamu, minyoo hidhachuufi arraba baqaqsuun akka adeemsifamu, walumaagalatti adeemsa walxaxaa keessa kan darbu ta'uu raga argameen bira gahamee jira.
- ❖ Sirni moggaasa maqaa dhalootaa kan adeemsifamu daa'imni dhalatee/ttee guyyaa sadii hanga guyyaa afurii keessatti yoo ta'u, kan jila maq-baasaa ammo qooda fudhannaa bulchiinsa gadaa keessatti gulantaa dabballee irratti kan gaggeeffamu ta'uus hubatamee jira.
- ❖ Sadarkaa umrii isaanii ilaalchisee gadaa isaan keessatti dhalataniin garaagarummaa kan qabu ta'a. Innis kan woggaa saddeetittiifi sanii olitti maqaa kan baasan ta'uun hubatamee jira. Kana malees daa'imman umriin xiqqoo ta'an kan abbootiin godaansa yaa'aa osoo jiranii dhalatan guyyuma kana guduruu haaduun maqaa waan baasaniif umrii woggaa saddeetii gadittis maq-baasni kan raawwatamuuf ta'uunis bira gahamee jira.
- ❖ Maqaa dhalootaa adda durummaan kan moggaasu abbaa ijoollee ta'ee darbee darbee firoottan dhiigaa kan akka obboleessa abbaa kan moggaasan yoo ta'u, kan jila maq-baasa /qooda fudhannaa sirna bulchiinsa gada ammoo kan maqaa baasu abbootii ijoollee akka ta'e raga argameen bira gahamee jira.
- ❖ Maqaan yeroo moggaafamu cal jedhamee kan moggaafamu osoo hinta'in, karaa aadaafi afaan hawaasichaa ibsuu danda'uun akka moggaafamu wanti bira gahame jiraachuudha. Kunis, maqaan moggaafamu yeroo daa'imman itti dhalataniin, bakka itti dhalataniin, ayyaana dhalataniin, haala itti dhalataniin, jaalala uumamaa qabaniin, gootummaafi jabinaan, bifaan, fedhiifi hawwii qabaniin, haala qaamaan, yaadannoo hidda dhalootaafi kan kana fakkaatan irratti hundaa'uun kan moggaafamu ta'uu hubatamee jira. Kun kanaan osoo jiru akkuma aadaa

bu'uureeffachuun maqaa moggaasuun jiru amantaa Kiristaanaa giddu galeessa godhatanii maqaa moggaasunis akka jiru hubatamee jira.

- ❖ Moggaasni jila maq-baasaa kan gaggeeffamu gogeessa sirna gadaa tokko irraa isa biraatti / dabballee irraa gara qarreetti/ wayita ce'amu kan bahu ta'uun qorannoo gaggeeffameen bira gahamee jira.
- ❖ Kabaja sirna maq-baasaa irratti gosoonni fookloorii kan akka meeshaalee aadaa, uffata, nyaataafi dhugaatii, faaruwwan faarfamaniifi kan kana fakkaatan jilichatti lubbuu horuun bifa miidhagina qabuun akka adeemsifamu kan godhan jiraachuun bira gahamee jira. Meeshaaleen aadaa jilicha irratti hojii irra oolan kan akka eboo, billaa hidhaa, ulee waddeessaa, qorii, mooqa, dabballee, horooroo, marga jiidhaa, cilee daakkame, teephaafi barcuma fa'a yoo ta'an, uffanni aadaa ammo kan akka marataa, gonfaa, bullukkoo, marxaa, boorroo, qoloo, kaldhee, sageettuufi kan kana fakkaatan hojii irra oolani jiru. Nyaatawwan aadaa jilicha irratti dhiyaatan kan akka aannan mi'ii, booka, dhadhaa hoo'aa, foon waaddii jibicha qalamee fa'a yoo ta'an, shubbisni dhiyaate ammo shubbisa "Qeexala" jedhamu kan maanguddootaan qeexalamu yookiin shubbifamu jiraachuu isaanii qorannoo adeemsifameen bira gahamee jira.

Walumaagalatti sirna moggaasa maqaa kana irratti wantoonni raawwataman baay'een isaanii kan aadaa, afaan, haala jireenyaafi duudhaa hawaasichaa calaqqisiisan ta'uun ragaalee funaanamanii qaacceffaman irraa hubachuun danda'amee jira.

5.2. Yaboo

Qabxiilee armaan olii irratti hundaa'uudhaan sirna moggaasa maqaa kana irratti yaboowwan armaan gadii kaa'amanii jiru. Kunis, sirna moggaasa maqaa dhalootaas ta'ee kan sirna gadaa irratti hundaa'uun adeemsifamu keessatti gochaawwan jiran kan aadaafi afaan, akkasumas haala jireenya hawaasichaa calaqqisiisaniifi dagaagsuu keessatti gahee guddaa kan qaban ta'uu ibsamee jira. Kun ammoo haala kanaan itti fufuu kan danda'u hawaasichi haala duudhaa duraan jiru irratti hundaa'ee daa'immaniif yoo maqaa moggaaseedha. Haa ta'u malee, akkuma haala duudhaa duraatiin maqaan moggaafamaa jiru, amantaa biraatiin qabamuudhaan maqaa amantaa sana calaqqisiuu moggaasuun

nimul'ata. Kun ammo haala kanaan yoo itti fufe maqaan duudhaa hawaasichaa irratti hundaa'ee moggaafamuu dhiisee akka badaa deemuufi dagatamu taasisa. Kana waan ta'eef, moggaasni maqaa kun haala uumama isaa eeggatee akka turu gochuuf;

- ❖ Waajjirri Aadaafi Turiizimii godinichaa duudhaa kana tursiisuudhaaf sochiin taasisaa jiru akkuma jirutti ta'ee, kana caalaa xiyyeeffannoo itti kennuun qorannoo irratti adeemsisee ragaa qabatamaa waan kana ibsuu danda'u lafa kaa'uun dargaggoonni, barattoonni, akkasumas hawaasni naannichaa akka irraa hubatu osoo godhee gaarii ta'a. Dabalataanis duudhaafi amantaan gargar ta'uu hawaasichi akka hubatu hawaasicha keessa bobba'uudhaan hojii hubannoo kennuu hawaasichaaf laachuudhaan hawaasichi aadaafi duudhaa isaa qabatee akka turuufi gadi hindhiisne osoo godhee gaarii ta'a ilaalcha jedhun qaba.
- ❖ Kana cinaatti duudhaa eegsisuu irratti gahee guddaa kan qabaniifi fudhatamas kan qaban abbootiin gadaa duudhaan kun bifa duraa qabatee akka itti fufuu danda'u akkuma kunuunsa qabeenya uumamaafi kan biraa irratti seera lallaban kana irrattis seera baasuun uummanni akka itti gargaaramu osoo godhanii gaarii ta'a.
- ❖ Dhaabbileen barnoota olaano kan akka yuunivarsiitiifi koolleejjii barnoota barsiisotaa naannoo godinichaafi godinicha keessatti argaman haala moggaasa maqaa hawaasichaa kana irratti qorannoo gaggeessuun dhaloota itti aanuuf teessisuun akka irraa hubatan osoo godhee gaarii ta'a. Kana malees manneen barnoota godinichatti argaman akka irratti hojjatan deeggarsi adda addaa gama dhaabbilee barnootaa kanaatiin godhamee hojiin jajjabeessuu otoo raawwatamee gaarii ta'a.
- ❖ Gumiin Dagaagina Afaan Oromoo manneen barnootaa keessatti dhaabbachuudhaan dhimmoota duudhaa hawaasichaa kana irratti hubannoo walii cimsuudhaan hawaasichatti gadi yeroo deebi'an hawaasichi duudhaa isaa ganamaa qabatee akka itti fufu hubannoo osoo laatanii baay'ee filatamaadha. Sababni kana jedhameefis, ijoolleen manneen barnootaa keessa jiran kan isaan galan hawasuma kana waliin waan ta'eef carraan isaan hawaasichaan wal arguus ta'ee amansiisuu bal'aa waan ta'eefiidha.
- ❖ Barattoonnifi dargaggoonni dhimmi kun isaan ilaallatu baay'een isanii maqaa dhalootaa gara amantaa biraatti jijjiiruudhaan duudhaa isa ganamaa balleessaa

deeman amantaafi aadaan gargar ta'uu beekanii duudhaa kana eeganii kan biraas akka eegu gochuu irratti akka hojjatan osoo ta'ee bayeessa ta'a. Maatiinis maqaa yeroo moggaasu duudhaa irratti hundaa'ee akka moggaasu dargaggoonniifi barattoonni deeggarsa osoo godhanii filatamaadha

Wabii

Addunyaa Barkeessaa. (2011). **Akkamtaa**.Yaad-rimee Qorannoo Hujoo.

Finfinnee: Dhaabbata Maxxansa Meeggaa.

Agyekum, K.(1996). **Akan Verbal Taboos in the Context of Ethnography of Communication**.M. Phil. Thesis, University of Trondheim.

Aregga Hailemicheal. (2005). *A Socio linguistic Approach to the Study of Anyowa Personal Names*. A contribution to socio-onomastic studies in a Nilo-Saharan Language. Ethiopian Journal of Educational Researchers' Association. A.A.Vol.2 No1. P 23-53.

Ben-Amos, D. (1975) . **Folklore In Africa society**. in Research in African Literature.

Biiroo Aadaafi turiizimiii Oromiyaa . (1998) . **Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16ffaa**.
Finfinnee: Mana Maxxansa Birhannaa Salaam.

Combrige International Dictionary of English. 1995. Combrige University Press.

Dastaa Dassaalan1yi. (2013) . **Bu'uura Qorannoo**.(Max. 2ffaa), Far East Trading PLC.

Dorson, M. (1972) . ed. **Folklore and Folklife**. Chicago: Chicago University Press.

Dundes, A. (1965). **The Study of Folklore**. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, Inc.

Fiqaaduufi Alamituu Olii. (2010) . **Seensa Fookloorii**. Sagantaa Barnoota fagoo Yuuniivarsitii Jimmaa Damee Barnoota Afaan Oromoofi Ogbarruu (kan hinmaxxanfamin).

Jamjam Uddeessaa and Dhadacha Gololchaa. (2011). **The Geda Democratic Pluralism**. Particular reference the Guji Socio- Cultural Politic Legal System. Addis Ababa Ethiopia: Rela Printing Press.

Kumar, R. (1996). **Research Methodology**. A step-by-step Guide for Beginnres. AddisionWesley .

- Misgaanuu Gulummaa.(2011). Naatoo. Duudhaa Gaa'ela Oromoo. Finfinnee: Oromiyaa.
- Moriarty, S. (2011). **Qualitative Research Method Overview**. London: WC2A2AE.
- Oring, E. (1986) . **Folklore Groups and Folklore genres**. An Introduction. LondonUtaha: Utaha University Press.
- Potter.S. (1964) . **Our Language**. Great Britain: Williams and Sons Ltd. Longman Australian Pty Limited.
- Rippaabliika Dimokiraatawaa Federaalawaa Itoophiyaatti Ministeeraa Barnootaa. (2005). **Barnoota Afaan Oromoo Kitaaba Barataa Kutaa 12ffaa**. Kaampaalaa: Yugaandaa.
- Sarantakos, S. (2005). **Social Research**. Beijing:Palgrave Macmillan Ltd.
- Sims, C. Martha and Stephens.(2005).**Living Folklore**. An introduction to the Study of people and Their Traditions. Logan Utah: Utah State University Press.
- Wajjira Aadaafi Turiizimii Godina Gujii. (Guraandhala, 2008) . Barruu Baallii 74ffaa. Fuula. 7, 13, 15, 20, 54fi 59.
- Wiersma, W. (1995) . **Research Methods in Education**. An introduction (Sixth edition). Boston Allyn and Bascom.
- World book encycloppidia. (1917) . **The Freedictionary**. Vol. 22. United State.
- Dictionary. reference.comm/browse/naming
- www. the freedictionary .com/naming % 2B...
- ሰለሞን ተሾመ። (2007)፡፡**ፎክሎር፡፡ ምንነቱና የጥናቱ የትኩረት አቅጣጫ፡፡አዲስአበባ፤**
- ፋርዲናንድ ትሬዲንግ ሀ.የተ. የግ. ማ.**
- ኢብራሂም ሰይድ፡፡(1974) ፡፡ “በወለጋ ኦሮሞ የሰወያተፀወኦ ስሞች”፡፡አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፤
- ለአንደኛ ዲግሪ ማሟያ (ያልታተመ)**

ደስታአማረ። (2000) ። “በቦረና ኦሮሞ የበኩር ልጅ የስም ስያሜ አከባበር ፎክሎርዊ ገፅታ”። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፤ ለሁለኛ ዲግሪ ማሟያ (ያልታተመ)።

ጉልላት አበራ። (1963)። “የጎጃም የሰው የተፀወሰ ስሞች”። አዲስ አበባ ዩኒቨርሲቲ፤ ለአንደኛ ዲግሪ ማሟያ (ያልታተመ)

Dabalee A: Odeeffannoo Iddattootaa

T. L	Maqaa Odeef- Kennitoot aa	Saala	Umrii	Iddoo Jireenyaa	Gahee Hojii	Sad. Barnootaa	Guyya ragaan itti kenname	Iddoo ragaan itti kenname
1	Heexoo Dabbasoo	Dhi	65	Adoola	Q/bulaa	Qalama	4/06/2008	Daraartuu
2	Waaqoo Duubee	Dhi	60	Bulee Horaa	A/Gadaa	Qalama	4/06/2008	Daraartuu
3	Gammadaa Adulaa	Dhi	72	Annaa Sorraa	Yuuba	Kutaa 5ffaa	4/06/2008	Daraartuu
4	Aagaa Xeenxena	Dhi	70	Bulee Horaa	Yuuba	Qalama	4/06/2008	Daraartuu
5	Aanolee Dharroo	Dhi	61	Bulee Horaa	A/Gadaa	Qalama	4/06/2008	Daraartuu
6	Jiloo Adulaa	Dhi	67	Bulee Horaa	Hayyuu	Qalama	4/06/2008	Daraartuu
7	Jaarsoo Geshoo	Dhi	55	Bulee Horaa	Faga A/Gadaa	Kutaa 3ffaa	04/06/2008	Daraartuu
8	Culuqqee Sorsaa	Dhi	48	Adoola	Barsiisaa	Dippiloomaa	07/07/2008	Adoola
9	Hayilee Boruu	Dhi	40	Adoola	Ogeessa W.A.T.A.A.R	Digirii	10/07/2008	Adoola
10	Boneyyaa Waaqoo	Dhi	50	Adoola	Expertii W/Barnootaa	Digiri	20/07/2008	Adoola
11	Makkoo Rasaa	Dhi	41	Adoola	Barsiisaa	Dippiloomaa	17/08/2008	Adoola
12	Ifinaa Jiloo	Dhi	40	Adoola	Barsiisaa	Dippiloomaa	19/08/2008	Adoola
13	Baqqalaa Busawwaa	Dhi	55	Adoola	Exspertii W/Barnootaa	Dippiloomaa	15/09/2008	Adoola
14	Baallii Guyyee	Dhi	35	Adoola	Barsiisaa	Digirii	18/09/2008	Adoola
15	Dastaa Dheekkamaa	Dhi	35	Adoola	Barsiisaa	Dippiloomaa	20/09/2008	Adoola

Dabalee B: Af-Gaaffii dhiyaatan

Yuunivarsiitii Addis Ababaa Kolleejjii Namoomaa, Qorannoo Afaanotaa, Joornaaliizimiifi Sabqunnamtii, Muummee Afaan Oromoo, Ogbarruufi Fookloorii Kabajamoota Odeef-kennitoota

Kaayyoon af-gaaffii kanaa Barnoota Afaan Oromoo, ogbarruufi Fookloorii Sagantaa Digirii Lammaffaa guuttachuuf “Xiinxala Sirna Moggaasa Maqaa Oromoo Gujii” ilaalchisee raga funaanuuf. Kanaafuu, hirmaannaan kallattiidhaan isin af-gaaffii kana afaaniin deebii kennuu irratti qabdan milkaa’ina qorannoo kanaatiif baay’ee barbaachisaa waan ta’eef, raga dhugaafi qabatamaa hawaasni itti fayyadamaafi ammas itti fayyadamaa jiru osoo hindhoksiniifi irraa hinhambisin gahee isin irraa eegamu akka gumaachitan isin gaafataa ragaan funaanamu kun dhimma qorannichaa qofaaf kan oolu ta’uu waadaan isinii gala.

I. Odeeffannoo Dimshaashaa

- 1.1 Maqaa _____ Saala: Dhiira Dubara
- 1.2 Umrii _____ Sadarkaa Barnootaa _____
- 1.3 Aanaa _____ Ganda _____

Deeggarsa anaaf gootaniif galatoomaa

Dabalee C : Maqaalee Xiinxalaman

Dhiiraaf

Bariisoo----- Lafa barii andhalate
Barraaqoo----- Barii kan dhalate
Boruu----- Osoo hin ifin kan dhalate
Bareetto----- Barrii kan dhalate
Baanataa----- Baha loonii kan dhalate
Waare----- waaree kan dhalate
Waariso----- Waaree kan dhalate
Waariyoo-----Waaree kan dhalate
Waarii----- Waaree kan dhalate

Waarsoo----- Waaree kan dhalate

Guyyee----- Guyyaa kan dhalate

Guyyoo----- Guyyaa kan dhalate
Guyyisoo----- Guyyaa kan dhalate
Saafayii-----Guyyaa qixxee kan dhalate
Galchuu----- Galcha loonii kan dhalate

Galcha----- Galcha loonii kan dhalate
Elemaa-----Elmama loonii kan dhalate

Galgaloo----- Galgala kan dhalate

Hoxxeessaa--- Halkan qixxee kan dhalate
Adoola----- Adoolessa kan dhalate
Adoolee----- Adoolessa kan dhalate
Hageyyoo----- Hagayya kan dhalate

Dubaraaf

Bariitee----- lafa barii kan dhalatte
Ganamo----- Ganama kan dhalatte
Diiramu----- Diirama kan dhalatte
Diiree----- Diirama kan dhalatte
Waaree----- Waaree kan dhalatte
Waaritee----- Waaree kan dhalatte
Guyyaatu----- Guyyaa kan dhalatte
Guyyikko----- Guyyaa kan dalatte
Galchumee--- Gala loonii kan
dhalatte
Elem'oo----- Elmama sa'aa kan
dhalatte
Eletaa----- Elmama sa'aa kan
dhalatte
Galgoo----- Galgala kan dhalatte
Galgaluu----- Galgala kan dhalatte
Galgalee----- Galgala kan dhalatte
Hoxxee----- Halkan qixxee kan
dhalatte
Halkamee----- Halkan kan dhaatte
Adule ----- Adoolessa kan
dhalatte
Adoolee----- Adoolessa kan
dhalatte
Hageyya----- Hagayya kan dhalatte
Hagoo-----Hagayya kan dhalatte
Birrituu----- Birraa kan dhalatte
Birroolee----- Birraa kan dhalatte

Roobaa----- Yeroo roobaa kan dhalate	Godaanna----- Godaansa irratti kan dhalatte
Soraa----- Yeroo roobaa kan dhalate	Yaatoos ----- Deemsa irratti kan dhalatte
Gammadaa---- Gammachuu keessa kan Kan dhalate	Bisilee ----- Bareedinaan maqaa moggaafamu
Gammachuu-- Gammachuu keessa kan dhalate	Abbayyii----- Muka abbayyii irraa maqaa moggaafame
Mijuu----- Jiruu gaarii keessa kan dhalate	Waatoo--
Danboobii----- jiruu dansaa	Arraaso----- Ji'a Arraasaa kan dhalatte
Uddeessaa---- jiruu dansaa	Baddeessoo--- Gurraattii bareedduu
Duubee----- abbaa hinjirree kan dhalate	Roobalee----- Iddoo maqaa bahe
Duuba----- Abbaa hin jirree kan dhalate	Irrittii----- Cimtuu, jabduu
Hinseenee----- Tasa kan dhalate	Dhakkuu----- jabinaan moggaafamu
Loloo----- Lola keessa kan dhalate	Neenqisoo---- jagna, goota
Lole----- Lola keessa kan dhalate	Falmituu----- kan hin sodaanne
Dharro----- Hawwanii kan dhalate	Falmattuu----- kan hin sodaanne
Gadaa----- Yeroo gadaa kan dhalate	Daraartuu----- maqaa gosaan bahe
Ballii----- Yeroo baallii gadaa kan dhalate	Mijuu----- Jiruu guutuu kan dhalatte
Jiloo----- Yeroo jilaa kan dhalate	Hawwii----- Fedhanii kan dhalatte
Jaarraa----- Yeroo Ayyaana Jaarraa kan dhalate	Caaltuu----- Gabaabinaaf maqaa bahe
Gumii----- Yeroo gumii abbootii kan dhalate	Tukee ----- Gabaabinaaf maqaa bahu
Muuda ----- Yeroo jila muudaa kan dhalate	Bunjoo----- Gabaabduu furdoof kan bahe
Danboobaa---	Bunjuree----- Gabaabduu furdoof maqaa bahu
Danboobii-----	Gabayyoo----- Gabaatti kan dhalatte

Sallii----- Saglaffaa irratti kan dhalate

Kurnyii----- Kurnaffaa irratti kan dhalate

Lammeessaa-- Lammaffaa irratti kan
dhalate

Godaanaa----- Godaansa irratt kan dhalate

Diidoo----- Manaan alatti kan dhalate

Halakee----- Manaan alatti kan dhalate

Gabayyoo----- Gabaatti kan dhalate

Karaa----- karaatti kan dhalate

Birbirsaa----- Bakka birbirsii jirutti an dhalate

Odaa----- Kabaja Odaatiif maqaa bahu

Mokkonna-----Bakkanniisni bakka jirutti

Gaddaa----- Bakka mukni kun jirutti kan
dhalate

Biiqqaa----- Muka biiqqaa irraa baha

Me'ee----- Muka me'ee jedhamu irraa kan
moggaafame

Uddeessaa-----Muka urgaa'aa sukaa'ee jedhamu

Biduu----- yeroo dhalattu qaama
Irraa Mallattoo
gurraacha'uu kan
qaqbd

Luuccoo----- kan rifeensa luuccaa
qabdu

Guduruu----- Rifeensaan
walqabsiisuun
Maqaa moggaafam

Ruufu----- Rifeensa kan qabdu
Qaldhoo----- kan qaamni qal'atuuf
Kan moggaafamu

Leemmu----- Bareedduu
Lookoo----- Qal'oo, dheertuu
bareedduu

Wacaatuu----- Bareedduu
Danbalii----- kan deemsa toltu
Xummee-----Bareedduu afaan
dhiphattu

Simboo----- Naatoo qabeettii
Sanbaree----- Qal'oo bareedduu
Leedii----- Gurraattii bareedduu

Lalii----- Bareedduu, taliila
Lootuu-----Qal'oo bareedduu
Dhangalaatuu -Bareedduu ijjata toltu

Meexxarii----- Bareedduu rifee
Loomii----- Bareedduu loomii
fakkaattu

Qacaatuu----- kolfa daa'ima

Irraa maqaa moggaafamu

Irratti hundaa' uun

maqaa moggaafamu

Abbayyii----- Muka abbayyii irraa kan bahe

Sallii-----Saglaaffaa kan dhalatte

Waaccuu-----Muka laaftoo fakkaatu irraa

Sheelluu----- Jaalalaaf kan bahu

maqaa moggaafame

Dambii----- Muka dammbii jedhamu irraa

Maqaa moggaafamu

Qachaa----- Muka cimaa qachaa jedhamu irraa

Kan moggaafamu

Qilxaa----- Naannoo mukni qilxuu jirutti

Nama dhalateefkan bahu

Baddeessaa----Kan naannoo muka baddeessaatti

dhalatee baha

Waddeessa---- Naann muka waddeessaatti kan

dhalate

Dhaddacha---- naannoo muka dhaddachaattii

Kan dhalate

Gololcha----- Naannoo muka gololchaa/doddotiitti

Kan dhalate

Ejersa----- Cimina muka kanaatiin kan

moggaafamu

Qabeessa----- Naannoo muka qabeessaatti kan

dhalate

Waadara----- Maqaa bakkaan bahuudha.

Adoola-----Bakka Adoola jedhamuun maqaa

Moggaafamu

Girja----- Bakka Girja jedhamuun maqaa

moggaafamu

Gannaalee----Maqaa bakkaafi lagaatiin maqaa

moggaafamu

Haroo----- Qaama bishaanii irraa maqaa bahu

Laayyoo----- Bakkaan maqaa moggaafamu
Hirboora----- Bakkaan maqaa moggaafamu
Samarro----- Bakkaan maqaa moggaafamu
Biluu----- Bakkaan maqaa moggaafamu
Hunna----- Cimina qaamaatiin maqaa bahu
Iirii----- Jabaa/ qaamaan
Dhakaa----- Cima/ qaamaan
Arba----- guddaa/qaamaan
Arboo----- Guddaa/qaamaan
Arbichoo----- Guddaa/qaamaan
Siidaa----- Cima, jabaataa
Neenqoo----- Goota, jagna
Baggajja----- guddaa/qaamaan
Janna----- kan waa hinsodaanne
Gurraacha----- Bifaan maqaa bahu
Diimaa----- Bifaan maqaa bahu
Baddeessaa--- Bifa gurraacha
Bisiloo-----Bareedinaaf maqaa moggaafamu/bareedaa
Mijuu----- Hawwiin maqaa bahu/ jiruu mijaawaa hawwuun
Dabalaa----- Dhiira hawwanii dhalateef kan bahu
Dureessa----- Jireenya gaarii hawwuun kan bahu
Caalaa----- Hawwiin kan bahu/waan gaariif
Barcuu----- Furdinaaf kan bahu/furdaa
Bonjaa ----- Furdaa gabaabaaf
Mollicha-----Furdaa
Utukkee----- Furdaa
Utukkanna---- Furdaa
Bucuqaa----- Furddaa
Bidoo----- Mallattoo qaama irra jiruun/mallattoo gurraacha
Caaccuu----- Dhankuu harkaafi luka irraa kan qabu
Makkoo----- Kan lukni keessatti dabu

Dabbasoo----- Kan rifeensa baay'inaan qaama irraa qabu
Iyyaa----- Kan dhankuu harkaafi luka irraa qabu
Tumujuu----- Gabaabaa
Dungulee----- Gabaabaa
Xeendhee-----Xqqeenyaa kan bahu/ xiqqaa
Deggeelaa----- gabaabaa
Bexela-----Qal'aa gabaabaa
Degguu----- Gabaabaa
Xeephisaa----- kan qaama qal'atu
Teephi----- kan qaama qal'atu
Huqqaa----- Qaamaan huuqqataa
Liilloo----- Qal'aa dheeraa
Mi'eessaa----- Bareedinaaf/bareedaa
Lookoo----- Qal'aa, dheeraa,bareedaa
Guji----- Maqaa gosaa
Gujoo----- Maqaa gosaa
Handooya----- Maqaa balbala Oromoo Gujii/gosaa
Saatanaa-----Maqaa sochiin moggaafamu/ wuxxirfachuu
Ideemaa----- Sochiidhaan / Ideemsa irraa moggaafama.
Fetettee----- Sochiidhaan/ asiif achi wixxirfachuun
Ushunee----- Jaalalaaf maqaa bahu
Nokee----- Jaalallaaf maqaa bahu
Bilbiloo----- Sagalee gaarii kan qabuuf
Xeenxena--- Nama sagalee cimaa qabu
Waacifaa----- Daa'ima yeroo dhlatu boochuuf